

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

В. Є. ЗЕМА (Київ)

Полеміко-догматичні збірки XVI — початку XVII ст.

У регіонах, де на теренах Польсько-Литовської держави переважало східне визнання, інституційно об'єднане Київською митрополією, упродовж досліджуваного періоду не фіксується ні догматичної рефлексії, ні активної душпастирської діяльності, про що свідчило також нескликання місцевих соборів¹. Близьке сусідство, в тому числі повсякденне, рідко провокувало напруження між носіями того чи того визнання і теологічно артикульовану полеміку як його зовнішній прояв. Мали місце лише окремі конфлікти православних з представниками інших віровизнань. З іншого боку, полеміка католиків до середини XVI ст. не була тяглим явищем: існує тільки одна, але наповнена гострих випадів книга Сакрана "*Elucidarius errorum ritus Rutbenici*" початку XVI ст., призабута католиками та ігнорована православними до початку XVII ст., коли на неї зреагував Мелетій Смотрицький.

Ставлення офіційної влади до християн східного обряду зумовлювалося передусім політичною метою, яка залежала від кон'юнктури як внутрішніх, так і загальноєвропейських подій. Певні корективи внесла в них Флорентійська унія, зокрема, підштовхнула до активнішого розмежування між східною і західною гілками християнства. Незважаючи на позитивне ставлення папи до переходу православних до католицької Церкви, місцеві католицькі ієрархи вимагали нового хрещення². Щодо Московії, то Флорентійська унія дала поштовх до розвитку ідеології створення незалежного від Константинополя православного центру. Цей процес увінчався появою окремого патріархату, а обґрунтування окремішності православних від латинського Заходу було відображене в багатьох списках антифлорентійських текстів³.

У другій половині XV ст., судячи з нечисленних відомих рукописних пам'яток (чимало рукописних колекцій, які сформувалися на теренах Польсько-Литовської держави, ґрунтовно не досліджувалися), на руських землях спостерігаються заходи щодо оновлення книжкового корпусу. Зокрема у Києві завершувалося складання найбільш повної, касьнянівської, редакції Києво-Печерського патерика. Проте повідомлення про Флорентійську унію в Україні і Білорусії не фіксуються⁴. Корпус текстів, який відображає негативне її сприйняття у Московії, оминає руські землі. Православні, конфесійна⁵ інакшість яких нібито "не помічалася" католиками у першій половині XVI ст., привернули увагу католицьких авторів у період розгортання полеміки з протестантами. Для посттридентського католицизму вселенськість Церкви вважалася одним з основних критеріїв її "справжності", тому локальні перемоги над православними також набували актуальності. Оновлення католицької Церкви в дусі ухвал Тридентського собору спричинило зміни і серед православних. Їх метою стало зростання освітнього та морального рівня священників і мирян, виникає наголос на необхідності проповідництва, розвитку книгодрукування та усвідомлення потреб в освіті, а також уніфікації літургії.

Роблячи огляд культурної спадщини середньовічного слов'янства, о. Борис Гудзяк зазначив, що через “грецьке опікунство на Русі не могли розвинутися автономні й автохтонні богословська традиція й церковні структури, а з обранням візантійсько-слов'янського обряду всі наступні здобутки католицького богослов'я та латинськомовної філософії середніх віків пройшли повз неї”⁶. Таке твердження лише частково характеризує Русь XVI ст. При цьому традиційно не враховується існування іншої, латинської Русі з освітою і ренесансними цінностями та роксоланською тотожністю. На середину XVI ст. припадає створення двох синхронних (чи асинхронних) книжних культур, котрі функціонували одночасно. Збірки, що містять полемічні та догматичні тексти, характеризують лише один аспект православної книжної культури і можуть служити для реконструкції візії історії Церкви цією “грецькою” стороною. Спробуємо розглянути ці збірки під кутом зору функціонування окремих пам'яток у книжних комплексах, а також самі комплекси. Розгляд контексту їх складання, особливості конвою окремих пам'яток дають інформацію про православну регіональну тотожність, систему цінностей.

Рукописні збірки та пам'ятки полемічного і догматичного змісту

У Київській митрополії досліджуваного періоду, судячи з описів книжкових зібрань, нормою було розповсюдження однотипних служебних книг. Ці зібрання відрізнялися кількістю їх окремих типів і числом коштовних рукописів — переважно пишно оздоблених на престольних Євангелій, що вказані в переліках книг на першому місці. Основні місця знаходження книг — це монастирі й церкви; приватні ж колекції ієрархів, ченців, шляхти, як правило, були нечисленними. Наявність певної мінімальної кількості книг, необхідних для щоденних треб чи побожного читання, визначала склад таких зібрань. При їх перегляді напрошується висновок про своєрідну апатію до тиражування книг та оновлення їх репертуару, обмеженого сталим набором лектури, що охоплює Євангелія, Типікони, Тріоді, Мінеї, а також окремі збірки гомілетичного характеру⁷.

Поряд з цими традиційними як для Сходу, так і для Русі комплексами натрапляємо на згадки про книги, зміст яких неможливо визначити однозначно. Це — так звані *Сборники* (інколи з частковим розкриттям змісту)⁸. Пам'ятки, які містять полемічні та догматичні тексти, не отримали історичної назви. Під назвою *Сборник* можуть приховуватися збірки з полемічними та догматичними текстами, що іноді заповнювали всю рукописну книгу. В низці випадків вони можуть бути представлені як цілісний комплекс серед текстів іншого характеру. Такі збірки ми пропонуємо умовно називати полеміко-догматичними (далі — *ПДЗ*). Варто відразу виділити дві хвилі у постанні полемічних текстів, в також представленість їх у збірках. Так, у збірках XV — середини XVI ст. переважають “традиційні” тексти візантійського та киево-руського періоду полеміки. “Нові” тексти з'явилися упродовж XVI ст., а в збірках зафіксовані з середини того ж століття.

Корпус пам'яток, про який йтиметься далі, традиційно називають “полемічною літературою”. Це не зовсім влучна назва, оскільки вона звужує інформативне наповнення пам'яток і потребує переосмислення як з позицій “жанру”, так і стосовно фіксації окремих текстів та їх атрибуції. По-перше, корпус пам'яток, що виник у період перед- та післяберестейських подій, містить жанрово різні тексти. Незважаючи на те, що ми може-

мо говорити про таку особливість полемічного “жанру”, як його зв’язок з текстом-закидом (а наприкінці XVI — на початку XVII ст. переважали саме такі трактати), виділення наскрізних жанрових особливостей тут неможливе. Швидше можна говорити про використання авторами низки прийомів, запозичених з інших жанрів: гомілетики, апокрифіки, фунеральної прози та поезії, хронік та космографій; водночас присутні як елементи традиційного письменства *Slavia Orthodoxa* (або, принаймні, стилізація під них), так і впливи текстів ранньомодерної доби. З іншого боку, полемічна продукція характеризується наявністю низки усталених топосів, стереотипів, контрвипадів, що перекочують з тексту в текст. За “літературної” інтерпретації полемічного письменства не враховується також фактор ідеологічного підґрунтя, зокрема націленість на конструювання негативного образу католиків, а згодом і уніатів, наведення аргументів на підтвердження “правильності” саме Православної Церкви, візія її історії.

По-друге, існує джерелознавча проблема, пов’язана з виявленням і фіксацією всього корпусу як друківаних, так і рукописних текстів, дотичних Берестейської унії. Як свідчать матеріали низки конференцій та видань, присвячених ювілею унії, уявлення про повний корпус джерел та складання його каталогу ще попереду.

По-третє, необхідно переглянути корпус виданих текстів, що увійшли до наукового обігу протягом другої половини XIX— початку XX ст. і продовжують формувати уявлення про полеміку. Перевірка цих пам’яток з точки зору правильності передачі основного тексту й атрибуції певним автором назріла вже давно. Суттєвим є також кодикологічне та текстологічне опрацювання відомих рукописних текстів та їх списків.

Постання та тиражування полемічних пам’яток пов’язані з двома взаємозалежними явищами книжної культури: (1) існування певної традиції полеміки зі сталим набором текстів і сюжетів; (2) “актуалізація” та перепрацювання цих текстів і збірок у зв’язку з загостренням міжконфесійної полеміки. Звертаючись до подій, які стали причиною написання полемічних текстів, сучасні дослідники зазначають, що розмежування Церков і полеміка були відображенням не стільки конкуруючих традицій, скільки обопільних упереджень народів східної і західної гілок християнства, низкою непорозумінь, джерелом яких стала перш за все політична історія IX—XII ст. Збройна агресія норманнів, торгова інтервенція італійських міст і хрестові походи були більш реальними причинами поділу Церкви, ніж догматичні чи обрядові суперечки⁹. Руське відзеркалення останніх мало, швидше за все, характер не цілком осмисленого перенесення з Візантії традицій полемізування. Очевидно, корпус текстів, що склався тоді (переважно перекладів або текстів, що мали грецькі паралелі), — це одне з найбільш реальних свідчень про міжконфесійні стосунки доби Київської Русі. На думку Герхарда Подскальського, киево-руська полеміка являла собою єдиний напрямок богословського наративу, дотичний не традиції отців Церкви, а безпосередніх подій, що відбувалися у Візантії. Основні теми, які в ній порушувалися: 1) ересі латинян; 2) час і причини розподілу Церков; 3) стратегії поведінки стосовно латинян. Головним джерелом звинувачень латинян, чим переважно і вичерпувалися полемічні тексти, як традиційно вважалося, був каталог ересей, наведений у “*Посланні патріарха Михайла I Керуларія антиохійському патріарху Петру III*”, а також в анонімній пам’ятці “*Против франков*”¹⁰, помилково приписуваній царгородському патріарху Фотію. Саме з так званою *Керуларіївською школою* традиційно пов’язується полеміка часів Київської Русі, характерними рисами якої є довгі, часто повторювані перерахування звинувачень обрядового і догматичного характеру, переважно легендарного змісту.

За спостереженнями І. С. Чичурова, джерелом для антилатинської полеміки руських авторів Георгія, Никифора І і Феодосія Печерського було “*Написание*” Єфрема¹¹. В більш миролюбній формі витримане “*Послання митрополита Йоанна II антипани Клименту III*”, яке пов’язується з прагненням останнього до відновлення єдності з Візантією і Києвом (саме цей текст був одним з небагатьох, що представляли давню київську традицію у полемічних збірках XVI ст.). У “*Послани о варяжской вере*” присутній сюжет, що часто зустрічається в *Еллінському літописці*, полемічних пам’ятках, хронографах, пізньому Никонівському літописному зводі, — про введення низки нових звичаїв Петром Гугнівим¹².

Коли зважити на мішаний склад *ПДЗ* кінця XVI — початку XVII ст., де значна кількість пам’яток відтворюється, то мусимо визнати, що продукція православних книжників того часу являла собою спробу регенерації культурного капіталу православного слов’янства, пристосування його до змін у церковному житті. Щоправда, порівнюючи традиційні (візантійсько-руські) тексти і ті, які з’явилися наприкінці XVI — на початку XVII ст., можна говорити швидше про стилізацію під середньовіччя, намагання апелювати до архаїки мовою ранньомодерного часу. Позірно відмовляючись від усього латинського, православні русини й самі не помічали, скільки ними вже було засвоєно з католицької і протестантської культур. Найзагальніше це можна окреслити так: на зміну герметичності традиційної православної культури із сталим набором служебних книг прийшла західна в своїй основі культура друкованої книги. Водночас рукописна полеміка, пов’язана з традиційною культурою, не зникла, співіснуючи паралельно з друкованою, що мусила проходити церковну цензуру.

Загалом *ПДЗ* XVI ст. містять тексти, наповнені переважно апокрифічними сюжетами, і характеризуються достатньою сталістю репертуару: тут представлені тексти, пов’язані з традицією Київської Русі, візантійсько-латинською полемікою, книжністю XVI ст. Їх дослідження дасть змогу пролити світло на особливості функціонування православної totoжності за умов, коли на території Київської митрополії не спостерігалось “авторської” активності, та розглянути вплив традиційного полемізування на нову, переважно друковану книжність. На нашу думку, це могло б дати ключ для реконструкції місцевого православного культурного коду. Окрім того, виділення стабільного ядра в рукописних *ПДЗ*, що функціонували на українських та білоруських землях, в перспективі дозволить провести широкі текстологічні порівняння з вичленуванням локальних особливостей текстів. Наведена нижче спроба такого аналізу зроблена на матеріалах 12 збірок полеміко-догматичного змісту. До уваги взяті збірки другої половини XVI — початку XVII ст., що походять з території Білорусії та України. Як порівняльний матеріал розглядаються також описані в науковій літературі збірки XV — першої половини XVI ст. місцевого походження (у перспективі ми плануємо порівняння цих збірок з аналогічними за ідеологією московськими). Детальний розпис згаданих збірок подано в додатках до цієї статті.

Історія вивчення полеміко-догматичних збірок

Вивчення полемічних пам’яток, що супроводжувалося друкуванням окремих текстів та їх дослідженнями, розпочалося у XIX ст., а найбільшою подією можна вважати появу в 1875 р. книги Андрія Попова¹³. (Він же пізніше надрукував руські тексти другої половини XVI ст., про що йтиметься

далі). Фундаментальна праця Попова містить описи найдавніших полемічних збірок, у тому числі південнослов'янських, друк церковнослов'янських текстів з їх грецькими паралелями, а також оригінальні тексти, що відображають негативну рецепцію Флорентійської унії. Невдовзі це видання, що й досі лишається найбільш повним зібранням полемічних і догматичних текстів, піддалося гострій критиці Олексія Павлова. Учений зауважив, зокрема, що сюжет про Петра Гугнивого — один з найбільш поширених у руських пам'ятках та присутній у літописних зводах — взято з Палеї. Ім'я Петра Гугнивого запозичене від александрійського патріарха V ст., лідера монофізитів, а згодом перенесене на міфічного папу часів поділу Церкви ¹⁴.

Як показали подальші дослідження, текст Толкової Палеї залежить від літописання або має спільне з ним джерело — руський компілятивний хронограф. Саме з нього й було запозичено сюжет про Петра Гугнивого до літопису і Толкової Палеї ¹⁵. «*Поучение 7 собор на латину*», яке Попов однозначно відніс до скороченої редакції «*Послання*» митрополита Йоана II, на думку Павлова, є похідним від сполучення згаданого «*Послання*» з «*Посланням митрополита Никифора до князя Ярослава Святополчича*» ¹⁶. Павлов також критично відгукується на спробу приписати «*Стязание с латиною*» митрополиту Георгію. Учений припускає, що даний текст, відомий лише в одному списку ¹⁷, міг належати митрополиту Григорію Цамблаку ¹⁸. Проте навряд чи його автором був митрополит, який брав участь в передунійних дебатах ¹⁹.

Однією з особливостей функціонування текстів полемічного і догматичного змісту була наявність їх у складі *Кормчих книг*. Павлов зауважив, що це є наслідком наявності цих текстів у грецьких оригінальних збірках, які перекладалися на церковнослов'янську ²⁰. Ці тексти також присутні в *Кормчих XVI—XVII ст.* з колекцій руських монастирів.

Щодо ПДЗ XV ст., то одна з відомих найстаріших збірок — «*На посрамление Ляховомь и Латынамь*» (додаток 2), опрацьована А. Поповим, має руське походження, про що свідчить наявність особливої лексики, характерної для цього регіону. Ще одна збірка («*Сказания полезна о латинох*» XV ст.) із зібрання Жировицького монастиря (додаток 1), описана Флавіаном Добрянським, укомплектована подібно до попередньої. Однією з найцікавіших знахідок була збірка, що сьогодні вважається втраченою, — «*Книга зовомая Приточник Васки писаря*» (1483 р.) віддзеркалює одразу декілька рівнів книжної традиції, містячи водночас тексти, пов'язані з рухом очидовілих, виписки з творів отців Церкви тощо. Свого часу ця пам'ятка не піддавалася комплексному аналізу.

Попов розглянув збірку з Супрасльського монастиря (зібрання Погодіна ²¹) ²². Невідомий автор чи укладач був уже знайомий з текстом Петра Скарги «*Про єдність Божої Церкви*». Окрім корпусу традиційної візантійської полеміки, до складу збірки також входять пам'ятки, спрямовані проти євреїв і мусульман. Микола Петров, який звернувся до полемічних пам'яток при складанні описів рукописних зібрань XVI — XVII ст., вважав, що ця збірка може вважатися протографом збірки № 475 зібрання Києво-Михайлівського собору ²³. Відрізняються ці дві пам'ятки між собою, на його думку, тим, що в Супрасльській ПДЗ деякі статті не мають повних назв і подані в скороченому або вибіркового вигляді. Ті статті, які Андрій Попов вважав оригінальними, насправді є виписками зі спільного протографа збірок Супрасльської і № 475. У свою чергу, статті нового походження («*О исхождении Святого Духа*» та «*От прота Св. Афона королю Янушу*») дали початок новим статтям в Супрасльській збірці зібрання Погодіна: «*О страдании Св. Андрея*»; «*Слово некогда давно на Римлян у старых кройниках*

писано о их отщепенстве”; “О Петре Гугнивом, и яко жонка нечистая папою бысть”; “О збуренью от антихриста Риму”; “Скончание всѣм предреченным повестем замкнение и заключение о священствѣ по чину Мельхиседекову о опрісноках”. Паралелі з послання “О исхожденіи Святого Духа” (1511 р.) присутні в “Посланих до латын из их же книг” 1580 р.²⁴, що не виключає можливості впливу з боку протографа Супрасльської збірки на “Послание”. Нові статті, які входять до Супрасльської збірки: “Послание до латын из их же книг” (фіксуються паралелі у Герасима Смотрицького в “Ключи Царства небесного”); “На богомерзкую, на поганую латину”; “Новосложено сие поучение, называемое цоззлицз» (так!); сюди ж відносяться статті “Беседа хрестиянину з жидом о вѣре хрестиянской” та “О иконах”. Як вважає Петров, “Посланием до латиняи” користувався також невідомий укладач збірки, датованої 1597 р., що відомо з єдиного списку 40-х років XVII ст.: з її 22 частин шість мають паралелі з “Посланием”²⁵. З послання “О исхожденіи Святого Духа”, атрибутованого Василю Микільському²⁶, вибрав окремі фрагменти автор “Послания до латын из их же книг”²⁷.

На думку Миколи Петрова, інша пам’ятка, “Повѣсть о разорении Афона”²⁸, не була розповсюджена на руських землях, він зустрічає її у кн. Андрія Курбського²⁹. “Повѣсть” вміщена в жировицькій збірці (колекції єпископа Павла Доброхотова), яку можна вважати одним з початкових протографів для пізніших ПДЗ. Укладач збірки також використовував у статті “На богомерзкую, на поганую латину” та “Новосложено сие поучение в Литваних нарицаемым цоззлицз» (так!) з відомого “Послания прота к королю Угорскому”³⁰. Для “Беседы хрестиянином с жидовином” протографом може вважатися стаття, що має назву “Особное мовение до жидов”. Микола Петров вважав також, що існують певні паралелі “Беседы” з текстом зі збірки “Приточник” кінця XV ст. під назвою “Пророчество Исаино пророка о отверженіи жидов”. Підставою для твердження, що “Бесіда” була складена за першим протографом, є інтерполяції на захист ікон; цей сюжет став актуальним з поширенням Реформації у другій половині XVI ст. на території Речі Посполитої³¹.

Текст “Новосложено сие поучение в Литваних”, що міститься у жировицькій збірці, супроводжується вказівкою про перехід на католицтво Героніма Ходкевича (†1562 р.)³². У тексті “На латину и о папежах, который што в них вымыслив, сказание о том” міститься вказівка на те, що в 1582 р. папа Григорій змінив календар³³. Автори “Послания до латиняи из их же книг”³⁴ й “Сказания”³⁵ використовували, як зауважив Петров, тексти Граціана й Платіни³⁶. Він припускає, що автор обох текстів був один, оскільки переплутані окремі виписки з Платіни і Граціана, а іноді навіть їх зміст; “Сказание” нагадує чернеткові виписки, тоді як “Послание” постає як цілісний текст. “Поучение” складається з двох частин: 1) скорочений виклад священної історії; 2) апологетична частина, де наведено неузгодженості католицтва і православ’я; в останньому сюжеті автор послуговується “Отписанием Петра Антиохийского к Доминику Венедийскому”, простежуються також паралелі з “Посланием прота королю Угорскому”³⁷.

Пізніше послання “О исхожденіи Святого Духа” Василя Микільського було знайдено також у жировицькій збірці колекції єпископа Павла Доброхотова (Воскр. № 7, сб. 1546 р. 4⁰, 211 арк.)³⁸. Ця збірка, що, можливо, написана в Супрасльському монастиреві, на думку Покровського, стала протографом для вищезгаданої збірки Києво-Михайлівського монастиря № 475: в ній також відсутні три перші аркуші послання “О исхожденіи Святого Духа”. Тому Петров помилився, вказуючи на те, що збірка могла бути укладеною в Супраслі за ігумена Каллеста для Олександра Ходкевича, а також гнєзненського архієпископа Яна Ласького. Частина “О исхожденіи” є в збірці Супрасльського монастиря 1580 р., опрацьованій Попо-

вим. Саме цей текст використовував укладач “*Слова нѣкогда давно на Римлян у старыхъ кройникахъ писано о ихъ отщепенствѣ*”, надрукованого Поповим³⁹. Помилковою також є атрибуція Петрова часу походження надрукованого ним зі збірки Києво-Михайлівського монастиря “*Поучения, новосложенного в Литвани*”. Він датує цей текст 1595—1602 рр., відносячи його до Героніма Юрійовича та Криштофа Геронимовича Ходкевичів, хоча “*Поучение*” було в жировицькій збірці ще 1546 р., що відсуває написання пам’ятки до часів Героніма Олександровича (†1561), сина Олександра Івановича (†1549), засновника Супрасльського монастиря⁴⁰.

Після тривалої перерви, що супроводжувалася лише поодинокими публікаціями текстів та їх атрибуціями, до вивчення полемічних і догматичних збірок повернулися у 80—90-х роках XX ст. На жаль, розробки вчених XIX ст. у галузі кодикології та текстології мали лише часткове продовження. У першій чверті XX ст. розроблялися окремі сюжети та тексти з ПДЗ⁴¹.

Найпомітнішими є дослідження Ігоря Мицька, Віри Фрис та Михайла Дмитрієва. У процесі опрацювання ПДЗ львівських зібрань було вказано, що там переважають рукописи XVII — початку XVIII ст., зокрема: конволют, що містить списки текстів Йоана Вишенського; невідомий друк “*Книга души, нарицаемая злото*”⁴²; кодекс, до складу якого входять “*Артикули, для чого не можемъ ся згодити з римляни*”; цей текст містить 23 артикули, окремі з яких узгоджуються з “*Палінодією*” Захарії Копистенського; також “*Артикулы о Вѣры святыи православной кафолической*”, “*Слово Григория Богослова о литургии*”⁴³. Зафіксовано також збірку з низкою маловідомих текстів: “*О седми тайнахъ Церкви Восточное*” (полеміка проти Талмуда); витяг з хроніки Бельського; передмова “*О латинѣ противъ езуитомъ*”⁴⁴; текст, гіпотетично приписуваний Йоанові Вишенському⁴⁵ (Поч.: *Мой милый христіанский человекъ, благочестивый христілюбивый. Вѣдай же на то на мене, ижъ мя коу томоу писанию принудила великая любовь*); про папесу Йоану; *Наука о народѣ московскомъ або рускомъ*; відповідь на полемічний текст “*Wypisanie drogi*” Бенедикта Гербеста (1566 р.)⁴⁶. Пам’ятка “*Слово о латинѣ*” (Поч.: *Симъ бо бывшимъ отъ тоуду раздѣлення посрѣдъ васъ и насъ бывша*) міститься у кодексі кінця XVI ст.⁴⁷

Окремі полемічні сюжети продовжують функціонувати в рукописних збірках ще другої половини XVII — початку XVIII ст. Це — традиційні рукописні пам’ятки та копії друкованих текстів, зокрема, Василя Суразького, Захарії Копистенського, Мелетія Пігаса. Виявлено також окремі списки “*Послания королю Угорському*”⁴⁸. За підрахунками Гарві Гольдבלата, нині є принаймні 12 кодексів, в яких містяться тексти Йоана Вишенського⁴⁹. Найбільша з відомих його *Книжка* (як і *Книжка*, видана в Острозі 1598 р.) складається з десяти глав, відтворюючи принцип декалогу. Один з текстів *Книжки* 1598 р. (десятий), підписаний афонськими ченцями, традиційно атрибується Вишенському. В колекції Київської духовної академії зберігалася збірка з текстами Вишенського, яка є списком кодексу колекції графа Уварова; її датовано першою половиною XVII ст.⁵⁰ Колекція Перемишльської греко-католицької капітули містить збірку з текстами під іменем Захарія Копистенського та Йоана Вишенського початку XIX ст., що належала галицьким старообрядцям⁵¹. Цей список можна віднести до другої групи кодексів Вишенського, він має типовий склад статей⁵².

Найцікавішою знахідкою останніх десятиріч є збірка, атрибутована Данилові Смотрицькому — засновнику відомої династії книжників. У ній простежуються особливості міжконфесійних взаємин, представлено декілька рівнів книжної культури, зокрема, антигуситський трактат⁵³. Репертуар цієї збірки значною мірою повторено в збірці, укладачем якої був Герасим Смотрицький.

**Полемічні пам'ятки
у складі рукописних кодексів:
традиції та новації**

Стале репертуарне ядро *ПДЗ* на руських землях ВКЛ складалося протягом першої половини XVI ст. під впливом попередньої традиції, охоплюючи, як зазначалося вище, сталий полеміко-догматичний репертуар та нові тексти. Спочатку розглянемо склад та модифікацію збірок, пов'язаних з традиційною рукописною полемікою, взявши до уваги збірки XV ст., які походять з православних земель ВКЛ, що у порівнянні зі збірками XVI — початку XVII ст. дасть змогу продемонструвати зміни в їх складі. Для наведення постатейного списку збірок послуговуємося описами, зробленими Ф. Добрянським, А. Поповим для XV ст.^{*}, а також описами М. Петровим зібрань Церковно-археологічного музею Київської духовної академії та київських колекцій, що нині зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського. Збірки, що знаходяться в київських зібраннях, переглянуто *de visu*⁵⁴; внесено також доповнення та правки при передачі внутрішнього змісту описів⁵⁵. Ті збірки, що не були повністю описані, але містять полемічні тексти, також включені до нашого огляду з розгортанням внутрішнього складу статей. Однак не враховано полемічну рукописну спадщину греко-католиків⁵⁶, оскільки вона має власну специфіку, яка потребує окремого обговорення.

Отже, відомо принаймні чотири руські збірки XIV — XV ст., що містять полеміко-догматичні тексти, три з яких були описані ще в XIX — на початку XX ст.: (1) “Сказання полезная о латинох” XV ст. із зібрання Жировицького монастиря⁵⁷; (2) “На посрамление Ляховомъ и Латынамъ” XIV—XV ст.; (3) нині втрачена збірка “Книга зовомая Приточник Васки писаря” (1483 р.)⁵⁸; (4) збірка першої половини XV ст., зафіксована Анатолієм Туриловим⁵⁹. Щодо *Приточника*, то його поява, як вважалося, пов'язана з рухом так званих оживовілих⁶⁰, вона містить також низку антилатинських текстів, гомілій, виписок з творів отців Церкви, *Палей*, перекладів, виписок зі “*Стословця*” Геннадія, “*Лестивиці*” тощо (додаток 3).

З першої половини XVI ст. на особливу увагу заслуговує виявлена нещодавно збірка, яку датують 1540-ми роками⁶¹. Її укладачем був дяк Данило зі Смотрича. Вона цікава репертуарною різноплановістю, оскільки містить п'ять напрямків книжності: 1) апокрифічний, про Христа і апостолів; 2) аскетико-напучувальний; 3) учительно-екзегетичний; 4) полеміко-догматичний, скерований проти католиків⁶². Тут представлені, зокрема, “*Повѣсть о страстях Христових*”; апокрифічні “*Житія*” Петра і Павла, Андрія і Матвія; виписки з “*Изборников*” 1073 і 1076 рр.; тлумачення на євангельські тексти; апокрифічне “*Сказание Афродитиана О чудесах в Перстей землѣ*”; полемічний антилатинський трактат візантійського автора Никити (XII ст.) “*О бесквасной службе*”; уривок з “*Житія*” Григорія Вірменського, а також низка повчань, серед яких Феодосія Печерського тощо. Вміщений тут же трактат “*Беседы на ересь гуситов*” складається з 6-ти частин, а саме: “*Слово о манихейской ереси*”; Св. Григорія Двоєслова “*Беседа о честных иконах на иконоборцы*”; “*Слово от Мельхиседека*”; св. Іларіона, єпископа Мегленського “*Слово на еретики крестоперци*”; Йоана Золотоустого “*Слово о честном кресте и о Троице*”; “*Слово о иноческом чину и житиа их, откуду бе*”. Присутні тут інтерполяції з конвойних текстів свід-

* У додатках для порівняння наводимо зміст збірок, описаних протягом другої половини XIX ст. Характер їх опрацювання відповідає особливостям кодикології тих часів. Наводимо лише блоки текстів, безпосередньо пов'язані з міжконфесійною полемікою.

чать про ідентичність укладача першої і другої частини збірки. Композиція твору, на думку Бегунова, є звичайною для антиеретичних писань, зокрема, Козьми Просвіттера (X ст.), Йосифа Волоцького (XV—XVI ст.), Зиновія Отенського (XVI ст.). Автор трактату не проводить розмежування між гуситами і богомилами, що є характерним для антигуситської полеміки на Балканах XV ст.⁶³ (трактат про Яна Гуса написаний приблизно 1503 р.⁶⁴). Трактат віддзеркалює ідеологічну основу цього руху: прагнення до інтерпретації Святого Письма, що було недоступним для звичайних мирян. Зазначається, що гусити надавали перевагу Старому Заповіту, вони неправильно мислили за власним розсудом, а тому й відхилялися від істини⁶⁵. Повз очі автора не пройшов і той факт, що латиняни спалюють еретиків, натомість православні намагаються повернути їх Святим Письмом, хоч він, зрештою, схвалює такий підхід: *“Мы, христьяне, съ святым Писаньем хоцем их побудити и обратити ко полезному и неблазному пути, нь ту их предадят огню, и огнем их истязают и иссушают, а не Ветхим и Новым Писаньем, яко же мы и поистинне добро творят латини и что потребует бльшаа истязанна и пря съ таковыми прелщеными человеци подобно же, якоже бесному псу, егда же видиши его беснующа ся, убни его, да не прочти испоганит”*⁶⁶.

Іншою подібною збіркою є *Пасія*⁶⁷ середини 90-х років XVI ст., що належала єпископу Гедеону Балабану, спочатку прибічнику унії, а потім її активному противнику. Згодом книга зберігалася в книгозбірні Милецького монастиря (додаток 4). Припускається, що її укладачем був Герасим Смотрицький (помер близько 1594 р.⁶⁸). За філігранями збірку можна датувати 1589—1600 рр.: арк. 93 Каманін-Вітвіцька № 107 (1592, 1593, 1594 рр.), арк. 234 № 147 (1589—1600 рр.). На нижньому прокраї перших аркушів є вкладна Гедеона Балабана 1596 р. до Жидичинського монастиря. Як і попередня, ця збірка, на думку Бегунова, має відбиток пам'яток Першої і Другої болгарських держав, віддзеркалюючи принаймні шість окремих джерел переважно південнослов'янського походження до XIV ст. Подібні йому кодекси — т. зв. збірка Рильського монастиря 2/25 XIV ст., Успенська збірка XII—XIII ст.⁶⁹ Тематично збірка Милецького монастиря містить такі типи пам'яток: 1) полемічні статті проти латинян; 2) окреме *Слово Германа I Константинопольського про благовіщення*, що приписується Дамаскіну; 3) аскетико-напучувальні статті; 4) “толкования”; 5) *Книга про Трійцю і про віру*; 6) *Слова на Воскресіння Господнє*⁷⁰.

Із зібрання Жировицького монастиря походить полемічна збірка проти латинян, датована 1546 р. (додаток 5), яка, ймовірно, була укладена в Супрасльському монастирі. Її було передано до Жирович, як свідчить запис на форзаці нижньої кришки, митрополитом Київським і Галицьким⁷¹. Ця збірка, очевидно, є одним з найбільш вірогідних протографів ПДЗ другої половини XVI—XVII ст., оскільки містить пам'ятки, що невдовзі складуть їхнє репертуарне ядро. Ці пам'ятки (*Послання королю Угорському* та *О ісхожденіи Святого Духа* Василя Микільського) можна вважати показовими, такими, що свідчитимуть про складання власне руського репертуару ПДЗ.

Однією з найбільш розгалужених полемічних збірок другої половини XVI ст., що містить тексти, спрямовані проти католиків, євреїв, протестантів і мусульман, є згадана збірка з Супрасльського монастиря (зібрання Погодіна). Невідомий автор вже знайомий з трактатом Петра Скарги “*O jedności Kościoła Bożego*”⁷². До складу збірки входять: “*Житие Григория Омиритского*”; “*Особное мовене до жидов*”; статті, спрямовані проти католиків, що мають значні авторські інтерполяції; низка статей, присвячених

обрядовим і догматичним питанням антипротестантського характеру. Також міститься виписка з польської хроніки “*О Махмете*”, “*Житие*” блаженного Кирила Філософа, похвала слов’янській мові, Євангеліє, видане Василем Тяпинським⁷³.

Збірка № 475⁷⁴ із зібрання Києво-Михайлівського собору (додаток 6) має спільний протограф зі згаданою Супрасльською (колекції Погодіна) та Жировицькою (колекції Доброхотова). Збірка, подарована А. С. Петрушевичем Київському університету⁷⁵ (додаток 8), включає низку тематичних підбірок, пов’язаних з Богородичним культом, та текстів полеміко-догматичного змісту, що присутні також у згаданих руських збірках.

Значно відрізняється від попередніх збірка № 476 (1736) “*Розниця*” 1617—1618 років⁷⁶ (додаток 7), яку можна датувати за філігранями першою третинною XVII ст. Тут вміщено тексти вкрай строкатого змісту. Рукопис нагадує своєрідну записну книжку і має значну кількість пропущених сторінок, які укладач, очевидно, сподівався заповнити пізніше. Серед її текстів привертає увагу насамперед “*Ответ на то одного христолюбца, сына Церкви восточное*” — відповідь на виступ Іпатія Потія на сеймі 1600 р. Цей текст є фрагментом “*Перестороги*” — полемічного трактату, що пов’язується з відповіддю на книгу Потія “*Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV od duchowienstwa i do książąt i panów ruskich w roku 1476*” (Вільно, 1605)⁷⁷.

Збірка № 198 (134) “*Книга о богохульных латынохъ*”⁷⁸ (додаток 9) являє собою зведення полемічних текстів, відреставроване у XVIII ст. Перша частина починається гравюрою *Успіння Божої Матері* (арк. 1 зв.). На аркуші 1 міститься вступ упорядника XVIII ст.: “*О богохульных латынохъ содержащая в себѣ главизнь 10. В тѣхъ оубо главизнахъ суть сказанія нѣкая о хулѣ на Святаго Духа, и о служении на опрѣсноцѣхъ, и когда оны латыны отлучишася от православно кафолическия вѣры. Суть же и епистолии нѣкия архиереовъ православныхъ и свѣдѣтельства святыхъ Отець о семь; яко Духъ Святыи от Отца токмо исходит*”.

Друга частина (арк. 93—103 зв.), виділена реставраторами у XVIII ст., містить текст зі звинуваченням католиків у 26 ересях та спростуванням 19 пунктів католицьких закидів православної Церкви: “*Книга вторая къ тѣмже латиномъ о душе пагубной ереси их глаголюща*”. Перед текстом пам’ятки — звернення до читача:

“*Слово ко читателю православному: Не чудися о семь читателю православный, яко не имат зачала книжица сия. За небрежением бо небрегущыхъ о душе полезныхъ писменахъ; вѣ малѣ и сия не разсыпашася хартийцы, ихъ же мы недостойныи потщахомъся вѣ купу собрати, желахомъ же и преписатьи не обретающыяся здѣ вещи, но нигде же избрѣсти я возмогохомъ*”.

На звороті аркуша — гравюра Миколая Мирлікійського. Зміст цієї частини, писаний староукраїнською мовою, складається з трьох розділів: (1) *О брацѣ честномъ*; (2) *О чистцу слово*; (3) *Починается третия част на твои книжки*. У третій частині збірки на аркуші 131 міститься така передмова укладача:

Книга зѣло душе полезная наставляетъ бо иноковъ и мирскихъ на путь спасенный, подаетъ же совѣтъ благъ всякому властелину, еж добрѣ оуправляти от Бога данния ему власти. Сочиненна ест от нѣкоего инока именемъ Максима, жителствовавшего в святыхъ горахъ, содержитъ же в себѣ главизнь девят. Еще же многая словеса имат воюющая противу латынь и иныхъ многихъ еретиковѣ.

На звороті аркуша — гравюра, що зображує святу з лілеєю.

Крім збірок, які мають безпосередньо полеміко-догматичне спрямування, збереглася невелика кількість таких, що містять полемічні статті як інтерполяції або цілісні блоки. Так, збірка XVI ст. містить текст “*О исхож-*

дении Святого Духа” (поч.: “Господь наш Исус Христос, в евангелии рече: Не въходяй дверми въ дворъ овчии, но пролезяй”) ⁷⁹. Ізмарагд з Віленської колекції, описаної Добрянським (XVI ст., № 240) ⁸⁰, містить такі статті: (1) *Молебно и любезно. Германа патриарха къ жестокым латыном поучение* (поч.: “Познавшие оубо възлюблении истинное православно”); (2) “*Михаила архиепископа Царя града о ересехъ латиньских, елика латини чрезъ предание церковное творять, их же ради имамы их и не приобщеныхъ*” (поч.: “Глаголю Духъ Святыи не от Отца исходит единого, нъ и от Сына”). Номоканон XVII ст. з колекції Почаївської Лаври містить, серед іншого, також полемічні тексти ⁸¹. Серед полемічних текстів збірки середини XVI ст. з Колекції Перемишльської греко-католицької капітули *Сказание о седмехъ съборхъ* (поч.: *Святыи и вселенскый I соборъ был при великомъ цари Костянтинѣ*) та *Слово иже не приити от латини оучения* (поч.: *Ихъ же оучение развращено с нами въшедше въ церковь и не поклоняются иконам*) — одна з численних варіацій апокрифу про Петра Гугнивого ⁸².

Блок полемічних текстів є також у конволюті початку XVII ст. ⁸³ (додаток 10), який складається з чотирьох частин, про що свідчать особливості почерків. Початок відсутній, але *Бесѣды* (очевидно, це — *Бесѣди* Йоана Золотоустого про Євангеліє від Матфея), якими починається збірка, пронумеровані. Можна припустити, що було втрачено чотири та частина п’ятої *Бесѣд*. Крім декількох звичних текстів візантійської полемічної традиції, в конволюті представлено вступ до досить поширеного в рукописах “*Житія Святого Макарія*” ієромонаха Кипріяна з Острога († після 1623 р.) ⁸⁴.

Розвиток книгодрукування ослабив функції традиційної рукописної ПДЗ, до того ж змінюється і сам спосіб полемізування. Деякі друки полеміко-догматичної спрямованості функціонують як рукописні книги або частини збірок ⁸⁵, проте в XVII — першій половині XVIII ст. фіксуються окремі рукописи полеміко-догматичного змісту. Такою, наприклад, є збірка, що датується за філігранями 1628—1645 рр.; як свідчить запис на останньому аркуші, вона належала Захарії Копистенському (додаток 11):

“*На досѣдѣ же книги сея от блаженнѣйшаго архимандрита Печерскаго киръ Захарии Копыстенскаго, егда странствоуя бѣ въ монастыри Путенскомъ сия написаша: О Россове, елицы здѣ въ Святыи монастырь Путенскый притѣкаете, чѣтѣте книгоу сию, благо бо зѣло полезна есть на оутврѣждение благочестия причастникомъ Божественнаго Духа, есть же о Духѣ Святыи зѣло сильна и довольна, противу латыномъ. Иже васъ и благочестие Церкви восточныя люти гонять и развращаютъ, и еже по апостола гласоу: Дабы отсѣчени были развращающеи васъ*” ⁸⁶.

Збірка виконана парадним скорописом і являє собою підбірку уривків з текстів догматичного та полемічного змісту, дотичних переважно теми сходження Святого Духа. Це, зокрема: “*Свѣдѣтельство Отець о дѣйствахъ Святого Духа*” (на полях зазначено, що це — вибірка з Каліста); “*Яко от иже о Бозѣ видѣнниа безмѣвнѣи въсякъ възсходитъ въ единственное и простое Бѣжие видѣнниа*” (Діонісій Ареопагіт?); “*Обличения явственна многими, яко тѣщи Духа обносятся латини*”; “*Фотиа Патриарха Константина града*”; “*Къ римляномъ о Святомъ Духоу въкратѣ*”; “*Божественный оубо Григорий Диалогъ*” (в слов’янській традиції Двоєслов). Також подано свідчення про вселенські собори, вибірку з творів Афанасія Великого, Григорія Палами, Варлаама Кальварського, Никити Пафлатона тощо. Видно, що основний вміст, хоч і включає добре відомі тексти з традиційних ПДЗ, різоче відрізняється від попередньої традиції і містить, очевидно, нові переклади.

* * *

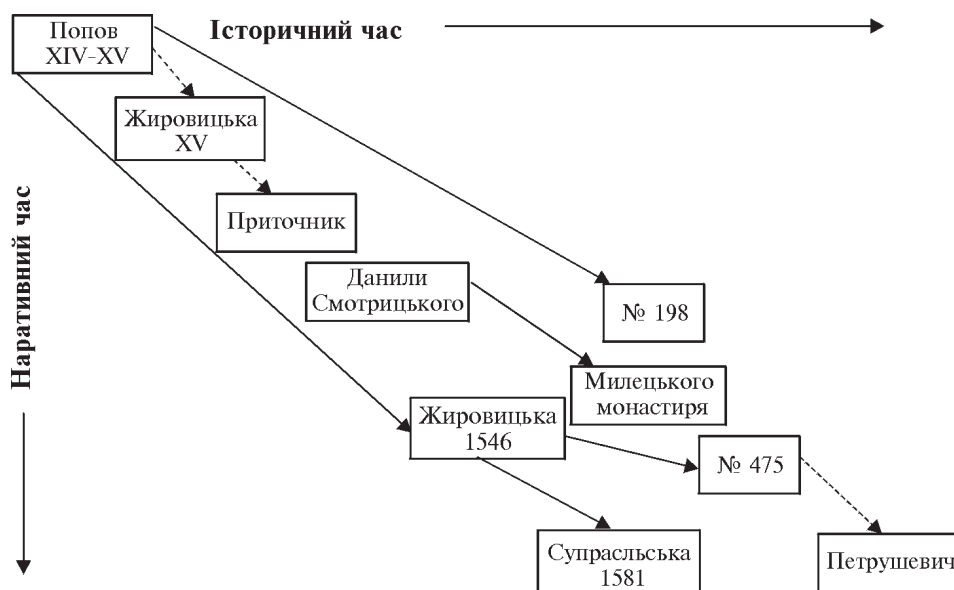
З нашого огляду випливає, що рукописним збіркам з текстами полемічного та догматичного змісту притаманний строкатий характер. Відзначено як риси, що їх об'єднують, так і ті, що відрізняють. Формулювання більш широких висновків про *ПДЗ* та їх характер можливе лише за умов повного опрацювання всіх типологічно близьких збірок. Спробуємо зробити попередні узагальнення. Отже, за зовнішніми ознаками досліджені нами пам'ятки можна умовно віднести до типу своєрідної “підручної літератури”, оскільки більшість має не “парадний” формат 2⁰, а “повсякденний” 4⁰, написано їх скорописом, а не півуставом. Для унаочнення комплексів повторюваних текстів подано їх у таблиці, що показує репертуарну сталість та генеалогічну спорідненість окремих збірок (порядковий номер збірки за нашими додатками подаємо у горизонтальному рядку, а у вертикальних рядках — номер пам'ятки в полеміко-догматичному комплексі). Виходячи з наведених у таблиці даних, можна зробити такі висновки:

(1) У збірках XVI — початку XVII ст. продовжують копіюватися тексти візантійського та руського походження, які повторюють однакові історичні сюжети та аргументи;

(2) У середині XVI ст. в репертуарі *ПДЗ* з'являються нові тексти, що в основному відтворювали сюжети руських та візантійських пам'яток;

(3) Очевидно, можна говорити про *ПДЗ* з характерним репертуаром, що склалися та відтворювалися на території України і Білорусі.

Наше уявлення про можливі шляхи укладання *ПДЗ* з характерним для українських і білоруських земель репертуаром спробуємо показати на діаграмі, де збірки розташовані у двох площинах — історичного та умовного нарративного часу. Історична хронологія демонструє класифікацію збірок за часом їх створення, а нарративна показує, як змінюються типи збірок з середини XVI ст., коли відбулася зміна у характері полеміки. Як видно з діаграми, складання нового типу збірок, що містили тексти-індикатори (“*О ісхожденіи Святого Духа*” та “*От прота Афонского королю Янушу*”), відбулося на території Білорусії. Можна припустити, що збірки потрапляли на Волинь, Галичину та Київщину з Супрасльського та Жировицького монастирів.

Полемічні і догматичні тексти у збірках	Збірки за номерами додатків											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Полемічні й догматичні тексти												
1. Сказання полезная о латинах	1									45		
2. Исповедание въ кратцѣ како и чего же ради	2	2	5	3	17	13		4?	1	46		
3. Сказание о 12 апостолах о латинѣ о опрѣсноцѣхъ	3	7			8	7			2	47		9
4. Послание Доминика архиепископа Венетийского	4				10				4			
5. Се же Михаила Сигела	5				11				6			
6. Германа патриарха къ жестоковатым латином	6		4		12	9			7			
7. Сие исповедание папы римского еже принесоша	7	3	3		13?				9			
8. Отвѣщание святѣйшаго вселенскаго патриарха	8			1?	14	10					35	1?
9. Фотия патриарха Костянтинѣ града	9				5	4						2
10. Слово ответное на латину (сходження Святого Духа)		4		2								
11. Исповѣданіе о Троици (Вѣрую и исповѣдую)		5		2								
12. Максима исповѣдника (Вопросы и отвѣты)		6		4								
13. Поучения 7 собор на латину		8		7?				3				5
14. Петра патриарха Антиохийского к архиепископу Венетийскому		9			6	5?						10
15. От Иоана митрополита руского		10			7	6						
16. Петра Александрийского к бенедекскому епископу		11				8?						
17. Петра Александрийского о опрѣсноцехъ		12									31?	
18. Никиты мниха о опрѣсноцахъ			1	5							32?	7
19. О фрязех и прочих латинахъ				6								
20. Послание Василия Микельского “О исхождении Святого Духа”					1	1						
21. Повѣст принесена из Святое горы Кеоропотамское					2	2						
22. Послание королю угорскому Янушу — Отвѣт прога					3	4						
23. Отписание Петра к Доминику					9	8?			5			
24. Слово и похвала Троице: Господь Бог Вседержитель					15	11						
25. Новостолженіе сие поучение в Литвани					16	12						
26. Блаженнаго Афанасіа архиепископа Александрийского						14					27?	
27. Бесѣда христіанину з жидом						21		3?				
28. Послание Михаила архиепископа Константина града									3			33

Серед самих збірок можна виділити три типи: (1) традиційний; (2) оновлений, що містить тексти, які постали протягом першої половини XVI ст. і стали підґрунтям для наступних пам'яток; (3) збірки, які не мають безпосереднього зв'язку з попередньою традицією і не вписуються до діаграми. Варто зазначити, що історичні зміни не означали відмирання традиційного типу. Тексти, що входять до їх репертуарного ядра, продовжували копіюватися, хоча паралельно функціонували друковані полемічні тексти з розгалуженою системою нової аргументації. Викладені висновки є попередніми і потребують ретельного ознайомлення *de visu* з рештою збірок з колекцій Москви, Санкт-Петербурга та Вільнюса.

ДОДАТОК 1. *Сказанія полезная о латинох XV ст.*, Жировицького монастиря. Зберігалася у Віленській публічній бібліотеці (нині — БАН Литви).

[1.] *Сказанія полезная о латинох, когда отлучаешия от грекъ и святыя Божия Церкви и како избретошия себе ереси еже опресночная служити и хоулоу еже на Святого Духа.* Поч.: *Въ лѣта благочестивыхъ царей Коньстянтина и Ерины матере его представлю злочестиву иконоборству.*

[2.] *Исповедание въкратцѣ како и его же ради дѣла отлучишиася от нас латина нисвержени быши от прѣвенства своего и от книгъ споменныхъ идеже пишются в лѣто 6286.* Поч.: *Бѣши на седмомъ съборѣ Андриянъ папа римский и потомъ Лео тажъ Стефанъ.*

[3.] *Слово третие о латинѣхъ сказаніе 12 апостолоу о латинѣхъ о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *К вамъ слово о хитрии римляне, ваше разгласіе еже с вами не единьствуе.*

[4.] *Послание Доминика архиепископа венетийского еже посла къ святѣйшему патриарху великия Антиохія киръ Петру о опрѣснокоу же и о Венедийскому.*

[5.] *Се же Михаила Сиггела.* Поч.: *Вѣдомо буди яко от шестаго събора.*

[6.] *Германа патриарха къ жестоковѣйнымъ латиномъ поучение.* Поч.: *Познавши оубо възлюблени истинное православие.*

[7.] *Сіе исповѣданіе папы римскаго еже принесошия отвѣтници его, нарицаеми Фремоуарии къ святѣйшему патриарху Герману.*

[8.] *Отвѣщаніе святѣйшаго вселенскаго патриарха киръ Герману.* (Свідчення Отців про сходження Святого Духа від Отця).

[9.] *Фотія патриарха Костянтина града къ римляномъ о Святомъ Духоу и о приносимемъ от нихъ опреснокоу.* Поч.: *Божественный оубо Григорий нареченый Двоесловъ.*

ДОДАТОК 2. *На посрамленіе Ляховомъ и Латынамъ (XIV—XV ст.).* Зберігалася в колекції Імператорської публічної бібліотеки Санкт-Петербурга.

[1.] Передмова, в якій зазначається, що ця збірка є вибіркою з різних творів.

[2.] *Сказане въ кратцѣ како и коего ради дѣла отлучишася от нас латини и извержени быши от первѣнства своего и от книгъ помѣнныхъ идеже пишются православнии патриарси.* Поч.: *В лѣто 6286 бѣше на седьмомъ съборѣ Андриянъ папа римский.*

[3.] *Исповѣданіе писано папы римскаго како и что вѣрують и держать непреложно томъ самъ папа и Фременурии и прочии вси.*

[4.] *Слово ответное на латину, глаголющихъ яко святый Духъ от Отца и от Сына исходитъ.* Поч.: *Господь нашъ Исусъ Христосъ въ Еуангелии рече: не входяи дверми въ дворъ овчий, но прелазя иуда тать естъ и разбоиникъ.*

[5.] *Исповѣданіе о Святѣи и единосуцѣни и животворящей Троици.* Поч.: *Вѣрую и исповѣдую единого Бога.*

[6.] *Максима Исповѣдника изложение о вѣрѣ въкратцѣ.* Поч.: *Въпрашати и отвещати всякому христианину.*

[7.] *Сказанье о 12 апостолу и о латинѣхъ и о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Къ вамъ слово о хитрии римляне ваше разгласье еже с нами не единьствуе.*

[8.] *Поучение седми съборъ на латину.* Поч.: *Небехма оубо реку крстьяне васъ Божию благодатью изначала знаемъ.*

[9.] *Петра Антиохийскаго патриарха къ архиепископу венетийскому о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Написана же ми святини твоя яко святый и блаженый патриархъ Костянтина града Михаилъ оплатокъ ради сварить.*

[10.] *Къ архиепископу римскому от Иоана митрополита рускаго о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Вълюби Господи любовь твою человеце Божии.*

[11.] *Посланье архиепископа Петра Александрьскаго къ бенедскому архиепископу.* *Бѣ же при патриаршѣ Костянтинѣ града Алексии.* Поч.: *Нигдѣ же написано первопрестолнику киликинскому.*

[12.] *Того же Петра Александрьскаго о опрсноцѣхъ.* Поч.: *Еже причащаются опрсноцъ ветхья жертвы причащенье есть.*

ДОДАТОК 3. *Книга зовомая Приточник Васки писаря* (1483 р.). Зберігалася у Відділі рукопису НБУ ім. В. Вернадського.

[1.] *Никиты мниха презвитера обители Стоудийския, пореклом же Стифата к латином о опресноцех.* Поч.: *Аще ест в тебе разоум рече премудрость.*

[2.] *О фрузех и о прочих латынах.* Поч.: *Римскии еликоше западныя цари.*

[3.] *Исповедание писано папы римскаго как и что веруют и дрѣжат непреложно тои сам папа Фременурии и прочии вси.* Поч.: *Сие же писание принесоша ответници папине нарицаемии Фременурии.*

[4.] *Германа патриарх к жестьким латыном молебно и любезно.* Поч.: *Познавше оубо въ люблении истинное православие.*

[5.] *Исповедание въкратце како и кого ради отлучишас от нас латини и извержени быша от первенства своего и от книг пламенных идеже пишутся православнии патриарси.* Поч.: *В лето 6286 беаше на седмем Съборе Ариян папа.*

ДОДАТОК 4. Збірка Милецького монастиря, 1589—1600 рр. 311 арк. Подарована Жировицькому монастиреві, у 1651 р. потрапила до Милецького монастиря. Нині зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського; 2⁰ (307 206 мм), півустан, чорнило коричневого кольору, корінець обдертий, а кришки обтягнуті шкірою і відступають від книжного блоку згори та знизу на 10 мм, зшитки містять по вісім аркушів; кількість рядків коливається від 28 до 29.

[1.] *Германа П Константинопольскаго Прение с латинянами 1233 р.* Поч.: *Ест оубо съвршенъ ест имѣя бытие.*

[2.] *Символ вѣры ѿ Вопросы и ответы о вѣрѣ и о Св. Троице.* Поч.: *Вѣрою исповѣдую единого Бога несъздана трисъставна.*

[3.] *Исповедание въкратце како ради дела отлучишася от нас латини и извержени быша от прѣвенства своего и от книг помянныхъ иже православнии патриарси.* Поч.: *В лет 6286 (778) бяше на седмом съборѣ Андрѣа папа римски и потом Леон.*

[4.] (Максим Исповедник) *Вопросы и ответы о вере.* Поч.: *Въпросъ. Колко естество исповѣдаешъ.*

[5.] *О опресноцехъ Никиты мниха презвитера, обители студийския по реклом же Стифана къ латином о опресноцех гл. 15.* Поч.: *Аще ест в тебе разумъ, рече, премудрост отвецай ближнему.*

[6.] (Псевдо-Фотій) *Слово о еретикох, о латини. И о иннехъ суть же языци латиньстии и иных язык еретици мнози.* Поч.: *И папа Римскии и еликоже западныя страны християны.*

[7.] *Сказание о семи вселенских соборах.* Поч.: *В Никеи первый собор.*

[8.] *Вопросы и ответы о евангельских словесах.* Поч.: *Человекъ етеръ схождаше от Иерусалима въ Ерихонъ.*

[9.] *Слова избранное на безбожная латини. Гл. 20.* Поч.: *Егда мовят латини и зборнаа церковь Рим, и оплатокъ тело Христова, то не помнят Христа иже рече жидомъ: “Разорю церковь сию”⁸⁷.*

ДОДАТОК 5. Збірка Жировицького монастиря 1546 р. Зберігається в колекції єпископа П. Доброхотова, БАН Росії. 4⁰, 107 арк.; півустан; дерев'яні кришки, обтягнуті шкірою.

[1.] *Послания Василия, пресвитера Миколскаго с Дольной Руси о исхождении Святого Духу* (без початку).

[2.] *Сия повесть принесена бе ис Святое горы Калугери у монастырь Супряслъскии в лето от создания миру 7054-е и в то же лето в сию книгу вписана, а когда она содеашеся, перед концем выобразена суть, еже о обители Ксиропотамстеи, иже в святой горе сбываются от латиномудрствующих.* Поч.: *В царство Романа, грекы обладающаго, създана бытъ обитель сия.*

[3.] *Януша, краля Угорскаго, послание второе через своего логофета к проту святыя горы Афонския.* Поч.: *Иже въ велицеи чести и благодати преосвященъ.*

[4.] *От прота Святыя горы Афонския и всего сбора их Янушу, кралою Угорскому, послание второе.* Поч.: *Свѣтлому кралою Янушу, всеи Угорскои земли съдрѣжителному.*

[5.] *О исхождении Святаго Духа.* Поч.: *Господь нашъ Исусъ Христосъ в Еваггелии рече: не входяи дверми.*

[6.] *От Петра Антиохийскаго патриарха, к архиепископу римскому о опресноцех.* Поч.: *Написа же ми се святыни твоя.*

[7.] *К архиепископу римскому Иоанна, митрополита рускаго, о опресноцех.* Поч.: *Възлюбихъ, о Господи, любовь твою.*

[8.] *Послание Доминика, архиепископа венетийскаго.* Поч.: *Превысокаго престола, еже въ антиохийскои церкви.*

- [9.] *Отписание святейшаго патриарха Петра к Доминику.* Поч.: *Честному и равноаггельному владыщ.*
- [10.] *Се же Михаила Сиггела.* Поч.: *Вѣдомо буди, яко оть шестого събора до цесарства Монаха обличаеми бяху по-малу римляне.*
- [11.] *Германа патриарха к жестоковатым латином поучение.* Поч.: *Познавшие убо, возлюблени, истиннон православие.*
- [12.] *Сие исповедание папы римскаго, еже принесоша ответницы его, нарицаеми Фременури.* Поч.: *Отець есть съверъшенъ Богъ въ собѣ.*
- [13.] *Святейшаго вселенскаго отвещание патриарха Кир Гремана и священнаго собора к посланным от папы Фременурем.* Поч.: *Въпросъ: рцѣте намъ, о честнии отвѣтници.*
- [14.] *Фотия патриарха Костянтина града, к римляном о святом Духу и о приносимем от них опресноку.* Поч.: *Божественны убо Григории.*
- [15.] *Слово и похвала о единосущней и неразделней пресвятеи Троицы, о Отци и Сыне и о Святом Дусе.* Поч.: *Господь Богъ, царь, вседържителъ, безначаленъ, не имыи начала.*
- [16.] *Новосложено сие повчение во Литвании нарицаемым цоззлицз логофетом.* Поч.: *Понеже убо изъ бесчестиепришедше и оть темнаго кумирслужения и диаволя льсти संबодившеса.*
- [17.] *Сказание о 12 апостолу, о латине и о опресноцех.* Поч.: *К вам слово, о хитрии римлянѣ.*

ДОДАТОК 6. Збірка № 475, кінець XVI ст. Зберігається в складі колекції Михайлівського Золотоверхого собору, ІР НБУ ім. В. Вернадського. 4⁰; арк. за філігранями: арк. 4 Vriquet № 12873 (1593 р.), арк. 158 № 12806 (1600 р.), арк. 255 № 12803 (1594 р.), скоропис; 21 рядок; в зшитках по 8 арк.; мови: староукраїнська та церковнослов'янська; чорнило коричневого кольору, кришки з картону, обтягнутого тонкою шкірою, підклеєні папером аквамаринового кольору; корінець пошкоджено; книжний блок відступає від кришок на 2 мм з усіх боків.

- [1.] *Послание к латинскому архиепископу о исходжении Святого Духа 1511 р.* (Текст не має початку): *Мы веруемъ и якож Иоаннъ извѣсть есть Христова словна и против ляющихся учить.* (На берегах арк. 4. — міститься запис: *преподобнаго отца нашего Феодося Печерського спасение*).
- [2.] *Повесть про разорении Святой Горы 1276 р.* Поч.: *В царство Романа, грекы обладающаго*⁸⁸.
- [3.] *От прота Святыя горы Афонския и всего сбора их Янушу, кралоу Угорскому, послание второе.* Поч.: *Свѣтлому кралоу Янушу, всеи Угорскои земли съдържителному.*
- [4.] *О исходжении Святого Духа.* Поч.: *Господь наш Исус Христос, в евангелии рече: Не входяй дверми въ дворъ овчи, но пролезай. Иноуде тать есть разбойникъ.*
- [5.] *От Петра Антиохийскаго архиепископа патриарха ко архиепископу римскому о опресноцех.* Поч.: *Истина твоя яко святыи блаженный патриархъ Костянтинаграда Михаилъ.*
- [6.] *Ко архиепископу римскому Иоанна митрополита русского о опресноцех.* Поч.: *Возлюбих о Господи любовь твою человеце Божию.*
- [7.] *Послание Доминика архиепископа Венетийскаго еже посла ко святейшому патриарху Антиохия Петру о опресноку же и о прочих своих.* Поч.: *Превысокого престола еже во Антиохиской церкви первопрестолному.*
- [8.] *Отписание святейшаго, патриарха Петра ко Доминику архиепископу Венедийскому против писанию его посланном.* Поч.: *Честному и равноаггельному владыщ и духовному брату нашему.*
- [9.] *Германа патриарха ко жестоковым латином. Поучение.* Поч.: *Познавшие убо возлюблени истинное православие.*
- [10.] *Фотия, патриарха Костянтина града ко римляном о Святом Духу и о приносимем от них опресноце.* Поч.: *Божественны убо Григорие нареченные Двоеслов.*
- [11.] *Слово и похвала о единосущней и нераздельней Троицы о Отци и Сыне и о Святом Дусе и како прославляется Святая Троица.* Поч.: *Господь Бог Царь Вседержителъ безначален не имей не начала ни коньца.*
- [12.] *Новосложено сие поучение во Литвании нарицаемым цоззлицз Логофетом.* Поч.: *Понеже оубо из бесчестия во благочестие пришедше и от темнаго кумирслужения и диаволя льста освободившеса.*
- [13.] *Сказание о 12 апостолу о латине и опресноцех.* Поч.: *К вам слово, о хитрии римляне.*
- [14.] *Блаженного Афанасия архиепископа Александрийского ко Антиоху князю о многих нужных възисканиих и во священных писаниих недоуменних и должных всеми Християны ведомом быти.* Поч.: *Первие убо о вѣровавшихъ и крестившус во Троицю единую.*
- [15.] *Послание до латин из их же книг.* Поч.: *Папа рымский, пишется вселенским, пишется опокою, пишется викарем Христовым.*

[16.] *Вызнане веры которое постановено сполечно на первом соборе в Нике напротив Ария, потом доконал у Костянтинополи против Македония.*

[17.] *Виписки з Максима Грека, Йоана Лествичника, св. Миколая, Патерика, Оу-став о соборном согласи, з св. Максима, Старчества, Пахомия указ о правиле келейном, Йоана Золотоустого О походе души от тела, й О усопших.*

[18.] *Лета 6659 Ростислав Мстиславич устрои град великий Смоленськъ и церков со-зда Святого Спаса верх Смядыни.*

[19.] *Виписка з Учительного Евангелия.*

[20.] *Беседа христианину з жидом о вере христианской и о иконах.*

[21.] *Вопросы и ответы: что есть иудеи еврейци, израильтяне.*

[22.] *Хронология евангельских и библеских подій.*

[23.] *На богомерскую, на поганую латину. Поч.: Анаклетус папеж римски устави капланом борода голит.*

[24.] *Прение противу Ария блаженного Афанасия. Поч.: Презрением Бога со друземи брати мое пошед путь ко рабом Божиим и мне возлюбленьным имех.*

[25.] *Правила чернечої поведінки.*

[26.] *О ченечестве*⁸⁹.

[27.] *О иосеях жидох како твердое воздержание жития имели иноческому житию пользы. Поч.: Тро бо обычай або закон был в жидех един фарисей, а другии садукее а третю есеи*⁹⁰.

[28.] *Уривки різноманітного змісту, серед яких Вся собрания аггелская, що регламентує ієрархію звернення до янголів.*

ДОДАТОК 7. *Розниця № 476, перша третина XVII ст., з колекції Михайлівського Золотоверхого собору, ІР НБУ ім. В. Вернадського. 4⁰; 111 арк. (158–193 мм); за філігранями Каманін-Вітвіцька арк. 99 — № 1171 (1630—1635 pp.); скоропис, писано в чотири руки; рядків 25—33; мови: староукраїнська, старопольська, латина; колір чорнила від коричневого до темнокоричневого. Кришка (збереглася тільки верхня) — картон, обтягнутий тонкою шкірою та підклеєний папером аквамаринового кольору, кришка виступає за межі книжного блоку збоку на 4 мм та на 3 мм згори; корінець надірваний, аркуші в ушитках по 10; форзац підклеєний папером світлозеленого кольору; на форзаці верхньої кришки ліворуч напис Книга зовомая цветодарование, изъ библиотеки Михайловской: 2 м из числа книгъ библиотеки Киево-Михайловскаго монастыря 1861 г. сентября 30 дня.*

[1.] *Сия книга, зовимая цветодарования има глаголе да любве глава одна. Поч.: Любовь с радостию и чистымъ сердцемъ есть дело.*

[2.] *Поучение Нила в осми помыслах, ими же человекъ.*

[3.] *Златоустаго к Тимофею первого послания. Поч.: Где ныне суть непотреба быти слова проповеди ни учит.*

[4.] *З живота святого Василия великого архиепископа Кесарийского. Поч.: З науки учневъ абы чистость душевную и телесную ховали, абы хотены тихое вымову розделую.*

[5.] *Из Пчелы словеса малые прикладные человеку потребные. Поч.: Сыну нехотящихъ наказания твоего наказуемы.*

[6.] *Со Псалмовъ Давидовых розных по вируу душъ полезныхъ выбравши в кротце преписав. Поч.: Блажен муж иже не иде на совет нечестивыхъ.*

[7.] *Апостола Святого Павла к Коринѣтомъ послание святого апостола Павла. Поч.: Писахъ вамъ в послании не примъшати ся.*

[8.] *Святого Василия о времени согрѣшающихъ правилъ 26 во кратце. Поч.: Презвитер вернаго или невернаго.*

[9.] *Науки, которыхъ Церковъ святая учить.*

[10.] *Яко аггль предадѣ великому Пахомию двенадесете молитвы, во дня и ночи начало сице. Поч.: Трисвятое по обычаю, тажъ придете поклонитися.*

[11.] *Придание от уставъ Святыхъ Отець иже в общемъ житии пребывающимъ инокомъ и не умеющимъ писания книжнаго. Поч.: За всю Псалтырь 6 молитвъ Иисусовыхъ.*

[12.] *О тыхъ которие с храму воевали злѣ погибли. Поч.: Ирода, царя Ерусалимскаго рыбаки ростичили.*

[13.] *Вывод Потѣев, луцкаго владыки. Поч.: Вызнаваемъ ижъ былысмо под послушенствомъ патриархи.*

[14.] *На латину къ папежомъ которыхъ што в нихъ вымысливъ сказание о томъ. Поч.: Анаклетус, папеж римский устави капланомъ борода голитъ. Александр папежъ установилъ преснымъ хлебомъ служитъ, бо предъ тымъ в Риме.*

[15.] *О царехъ и деехъ папежскихъ и колико ихъ и хто у кроникахъ полскихъ давныхъ укоронован. Поч.: Ижъ по вознесенью Христове у рокахъ сто и к еще до соборовъ былъ в Риме папеж Александр.*

[16.] *О папах семи соборов.* Поч.: *Што се дотычеть осмого албо девятого собору яко римляне пишут.*

[17.] *О поклонению святых иконъ.* Поч.: *Глаголетъ в десятословію не вчини собе всяко подобія.*

[18.] *О молитве святых и их похвалъ люторы глаголють ижъ непотреба святых просити и им молити.* Поч.: *Мы ж въ Ветхом Писании обретаем святых смиряющих себе, моляс Бога ради.*

[19.] *О кадилъ.* Поч.: *О кадиле, або о ладуне все множе доводим.*

[20.] *О свечах.* Поч.: *Мовили быхмо от письма, ино учит нас апостоль духовныя sprawy духовным предлагати.*

[21.] *О молитве и приношении за усопших.* Поч.: *Молитвы и приношение о усопших писмо розкажуть чинить. Любви ради християнское.*

[22.] *Z lamentu o terazniejszych Pasterow naszym.* Поч.: *Osadzwszy nas samich.*

[23.] *З ляменту выписалем некоторые противко папешников речи, а тое на прод з листу до папеша писаный з середины того листу.*

[24.] *O Rzymie wijze s tego lamentu.* Поч.: *Co o samym mescie wymie takze duchownych obywatelach.*

[25.] *Liczba tych PP., które byli prawoslawney wiary a potymsze odsczypili.* Поч.: *Dom Xiązat Ostrozskich, Xiążenta Sluccy, Zaslawszy.*

[26.] *Казанье Святого Кирила / Szmat, kawalek z Stefana Zyżaniego/.*

[27.] *Инока Максима Грека толкование именам по азбуце.* Поч.: *Агафон — благ, Аввакумъ, еврейская пословица.*

[28.] *Того ж инока Максима сказание о венцы.* Поч.: *О сем еже пишутъ иконники.*

[29.] *О артикулъ в неделю новую по Пасцѣ.* Поч.: *Для того Артусы хлебъ от Пасхи аж и до сего дня.*

[30.] *З Библии выписав о летах и бытие человека во Ветхом Завете глав. Книги 1, Моисеевы.* Поч.: *Сиа книга бытия человека.*

[31.] *Kroniczka albo sumariusz.* Поч.: *Roku Panskiego 1569 w Lublinie Polacy z Wielkim X. Litewskim Uniq.*

[32.] *О образе еже о сошествии Святого Духа.* Поч.: *Еже пишутъ его у коруне себя.*

[33.] *Яко которая земля веру гречскую держала.* Поч.: *Не токмо муровляне, чехи.*

[34.] *От словес Святого Иоана Златоустаго.* Поч.: *Ничтоже злее вредны душа, псу уподобися сладости человекче.*

[35.] Уривчасті записи польською і латиною.

ДОДАТОК 8. Збірка Антона Петрушевича, середина XVII ст., подарована Київському університету св. Володимира, зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського. За філігранями арк. 53 Каманін-Вітвіцька № 1261 (1637 р.); арк. 29; Каманін-Вітвіцька № 1118 (1650 р.). 4⁰ (154 184 мм); 68 аркушів, поточені; скоропис; кількість рядків — 28; колір чорнила коричневий; старослов'янська та староукраїнська мови; по 8 аркушів в зшитках; кришка з картону, корінець із шкіри, очевидно, кути кришок також були обтягнуті шкірою, пошкоджені, кришки не виступають за книжний блок, на верхній кришці напис: *Андрья.*

[1.] *Слово похвальное на Покрову пресвятыя Богородицы.* Поч.: *Сладчайша убо ест во временах весна и свѣтлѣйши во звѣздах солнце.*

[2.] *Сказание извѣстно о чудесех пресвятыя владычица нашея Богородица и приснодевы Мария.* Поч.: *Вся убо лѣтом, елика под лѣтом породѣ.*

[3.] *Прение христианина со жидовином.* Поч.: *Вся яе о Христове пришествии по рожестве пророци нам возвестиша.*

[4.] *О пресвятой животворящей Троици.* Поч.: *Прежде всех подобает истинному християнину ведати что ест Бог.*

[5.] *О седми соборах вселенских когда который и в кое время быст.* Поч.: *Великий цар Константин виде Церков Арием возмущену. И повеле собору быти.*

[6.] *Сказание во кратце о латинех како отступиша от православных патриархов.* Поч.: *Во царствующем граду Константине.*

[7.] *Януша краля угорского.* Поч.: *Иже во велице чести и благодати.*

[8.] *Прота Святыя горы Афонския Янушу кралю угорскому послание второе.* Поч.: *По сих восписуем светлomu ти кролевству восприяхом доброе твое произволені.*

[9.] Різноманітні повчальні притчи, “повісті” і “слова”.

ДОДАТОК 9. *Книга о богохульных латынохъ* № 198 (134), в складі колекції Києво-Печерської лаври, зберігається в ІР НБУ ім. В. Вернадського; за філігранями Каманін-Вітвіцька арк. 64 № 211—249 (1570—1593 рр.). 8⁰, (150 87 мм); 267 аркушів; дрібний скоропис однієї руки; зшитки по 12 арк.; кількість рядків коливається 19—21. Вона складається з трьох частин, що стало результатом реставраторської роботи XVIII ст. На

аркушах 2—4 запис почерком XIX ст., що свідчить про приналежність рукопису Києво-Печерській лаврі, також на другому аркуші міститься запис: *сиа книга иеродиакона Аркадия.*

Перша частина. [1.] *Сказанія полезна о латинох, кгда отлучишася от грек, и от святыхъ Божия церкве. И како изобретоша себе ереси еж опресночнаа слоужити и хоулоу, еже на Святого Духа.* Поч.: *Въ лѣта благочестивыхъ царей Костянтина Ирины матери его.*

[2.] *Слово второе о латыни. Сказание 12 апостолу о латыне и опресноцехъ.* Поч.: *Ко вам слово, о хитрии римляне.*

[3.] *Послание Михаила архиепископа Костянтина града.* Поч.: *Преблаженному и духовному брату и сѣслоужебнику нашему.*

[4.] *[Послание Доминика] архиепископа вентиньмоуского.* Поч.: *Посла ко святѣишому патриарху великиа Антиохиа кирь Петроу о опрѣсноцѣхъ и о прочихъ своихъ.*

[5.] *Описание святѣишаго патриарха ко Доминику архиепископу венедейскому противу писанію его посланному.* Поч.: *Честномуу и равно аггельному владыцѣ и братоу нашему.*

[6.] *Поучение Германа патриарха ко жестоковымъ латыномъ.* Поч.: *Познавшіе оубо възлюбленнии истинное православие еже ест живот и прѣвѣщение.*

[7.] *Сие исповедание папы римского еже принесоша ответници его нарицаемьи Фременуари ко святѣишому патриарху Константина града Кирь Герману.* Поч.: *Иже и сами они записаша своими руками множайшаго ради увѣренія.*

[8.] *Подписаніе аполиксарии папинехъ Домна Амония Фременора.* Поч.: *Сию вѣру аз оубо иж отчина братіе.*

[9.] *Отвѣщаніе святѣишаго вселенского патриарха кирь Германа и священнаго его събора к посланнымъ от папы, Фременуариимъ иже с ними латыномъ.* Поч.: *Рецийте наи о чести и отвѣтници святого папы.*

[10.] *Зде приложи свѣдѣтельства яко от Отца единого исходить Духъ Святый, а не оубо и от Сына по латынскому веленію Григорія Ниского.* Поч.: *Духъ изъ Отца състава исходить, се оубо естъ и Доухъ оустъ его.*

Друга частина. [11.] Текст без початку із звинуваченням католиків у 26 ересях та спростуванням 19 пунктів звинувачень католиків православної Церкви: *Книга вторая къ тѣмже латыномъ о душе пагубной ереси их глаголюща.* Цей текст (арк. 93—103б) написаний староукраїнською мовою, складається з трьох частин: *О брацѣ честномъ; О чистіцу слово; Почитається третия част на твои книжкы.*

Третя частина містить твори Максима Святогорця про спростування ересей і розколів з передмовою укладача. [12.] *Предословіе.* Поч.: *Настоящаа новосочиненная книжка даръ оубо естъ всесвятого и поклоняемого Духа.*

[13.] *Главы поучительны къ началъствоующимъ правовѣрно.* Поч.: *Моужество оубо телесное, телеса и излагати.*

[14.] *Какый рѣчи рѣклъ бы оубо къ содѣтелю всѣмъ епископ нѣкый съжженоу бывшоу соборному храму и всему граду. И множайшимъ инымъ храмомъ емоу Боголѣпнѣ всѣхъ Господь. Имъ же подобаетъ внимати съ страхомъ и вѣроу нелицемѣрною.* Поч.: *Прости мя милосердѣ ми владыко боуди печални безоумиа глаголы смѣиущими реци к въ.*

[15.] *Молитва к Пречистѣй Богородици и отчасти в инословіе Господня страсти.* Поч.: *Тебе превъсходящую без плотныхъ и божественныхъ чиновъ не прикладаню.*

[16.] *О рождествѣ Господа нашего Исуса Христаю в томъ же и надѣя.* Поч.: *Сеи в Рѣтепьясѣ иноворотъ день младенецъ в нихъ возклонень матерію своею.*

[17.] *Слово на еллинскоую прелест.* Поч.: *Понеже оубо божественною помощію обличихомъ оуже же на Спаса Христа иоудейское бѣсованіе.*

[18.] *Слово похвалное святымъ апостоломъ Петру и Павлоу на латинския ереси.* Поч.: *Въспои душе Божественныхъ апостолъ Петра и Павла въ прочихъ вѣрховныхъ и прѣвопрестолныхъ.*

[19.] *От селѣ на латинскоую ерес о опрѣсноцѣхъ.* Поч.: *Такождеи приочиши церковныи оуставъ показуюци на земли Церковъ Христовоу.*

[20.] *Бесѣда души и оумоу по вѣпросу и отвѣтоу о еж откоудоу страсти рожаются в нихъ. В томъ же и о божественномъ промыслѣ и на звѣздъ четцехъ душа.* Поч.: *Оумелю без лени к тебѣ бо в настоящее бесѣдоу сице обичнѣ.*

[21.] *Сиа слово веса акы от лица болашаго словесе емоужъ начало чесо ради.* Поч.: *Аще кто истиннаю а не по окаянному лицемѣрню стайиникъ благовѣрню и чистоты ест рачител.*

[22.] *Словеса душополезна зѣло внимающимъ ихъ. Бесѣдуетъ оумъ ко души своеи.* Поч.: *Чесо ради о любезна ми душе не лѣпотно забвение творимъ славы.*

[23.] *Трапезною все таинство благовѣрїа разуму ест три.* Поч.: *Аще обидяща в чемъ являтья обрѣжїма чясто и невѣздрѣжно тицащи противу оскорбити ихъ акы враговъ.*

ДОДАТОК 10. Конволют із зібрань ЦДА, ф. 228, оп. 1, спр. 114. 4⁰ (210 160 мм), 183 арк.; писана в три руки: 1) дрібний скоропис [арк. 1—102] а. 3, Каманін-Вітвіцька № 598—608, 301 (1598 р. — початок XVII ст.); 2) недбалий скоропис [арк. 102зв.—110зв.], філігрань, як і в першій; 3) повернення до руки першої частини [арк. 111—129зв.]; 4) дрібний півустав [арк. 130—183], Каманін-Вітвіцька № 647 (1609 р.), а також № 1278—1279 (1598—1600 рр.)⁹¹, старослов'янська та староукраїнська мови. Перша і третя частини становлять стабільну частину збірки, друга і четверта, можливо, є інтерполяціями. Кількість рядків коливається від 23 до 32; зшитки по 8 арк. Обкладинка з картону, корінець з холстину.

[1.] (без назви і початку) *Смущенми вся движуца и непрелцающу, ибо Господь иже прелестен.*

[2.] *Иже хотят оугодити Богу молитвы во смиренни и тишини и кротости длѣжни соут: да не въ плищахъ суше вся соблажнятъ съдрѣжитъ же бешда вопросы два аще престолы и внища создания соут и о десятихъ престолехъ и Израилевыхъ. Поч.: Иже приступаютъ к Господу, длѣжни соут молитвы в тишини и смиренни.*

[3.] *Облагости Христовѣи къ человеку съдрѣжитъ бешда въ вопросы и отвѣты нѣкия негли безмѣстныя или советныя. Поч.: Яко аще кто внидетъ в домы царския и оузритъ там начертания.*

[4.] *О случающихся христіаномъ въ творении молитвы и о мѣрахъ совершения сиреч аще въ творении молитвы и о мѣрахъ совершения сиреч аще въ мѣру совершеньну приитимогоут христіане. Поч.: Входитъ нѣкто преклонитъ колѣно и сердце его.*

[5.] *Обетованиомъ и пророчествомъ Божиимъ различнымъ искусствомъ искушениемъ и сплѣтатися и самому Богу прилежащимъ намъ избавитися отъ лукавыхъ искушений. Поч.: Божие духовное благодати дѣйство въ души бываемое со многимъ длѣго.*

[6.] *Смиреномудриемъ и чистотою съблюдаютъся и растуотъ дары божественныя благодати; възношениемъ же и лѣностію погибаютъ. Поч.: Истиннолюбныя боголюбезныя души, яже съврѣшеннѣ въ Христа облещися.*

[7.] *Силѣ Святого Духа въ сердци человекомъ быти ако огню и кыхъ потребуешъ въ еже. О санѣ Адамѣ прежде даже преступити емоу заповѣдь Божию и поегда свой священный образъ и небезный съдержитъ же бешда и вопросы нѣкия зло пѣлезныя. Поч.: Адамъ прѣступль заповѣдь двѣма образы погибе.*

[8.] *Каковая плода възыскоуетъ Богъ отъ христіанъ. Поч.: Вся видимая създа Богъ и даде человекомъ во покой и наслаждение.*

[9.] *Иже помышления и оумъ Богови дають се о надежди просвященнымъ очесы сердечными творятъ. И Богъ таковыя овъ святости и чистотѣ велие тайнѣ сподобляетъ и подаетъ имъ отъ благодати своею. И что благихъ небесныхъ получитьи хотяще творити длѣжны есмы. Прочее апостоли пророцы оуподобляются лоучамъ солнечнымъ и свозе о коньце въходящимъ наоучаетъ жъ бешда что есть земля сатанина и что аггельская и яко обоихъ ниже прикоснутися ниже видѣти можеть. Поч.: Вся яже въ мире видимая дѣла о надежди бывають, въ еже причащаются троудехъ.*

[10.] *Наоучаетъ сия бешда многими како души въ святыни и девствѣ и чистотѣ къ жєниху своему Христу коу спасителю мира подобаетъ прилежати съдрѣжитъ же нѣкия вопросы многыя исполнь оучения сирѣч аще въ воскресение вся составы востануотъ и иныя многыя о злобѣ благодати самовластии и достоинствѣ рода человеческа. Поч.: Якожъ моужъ богатъ зло а нѣкто царь славенъ, аще благо изволитъ о женѣ нищои ничтоже имящой.*

[11.] *Духовнымъ человекомъ подлежати подобаетъ искушению и скрѣбемъ иже отъ прѣвая грѣха кипящимъ. Поч.: Вся оумная существа глаголю аггельская и душевная.*

[12.] *Одуховнемъ христіанствомъ помазании и славѣ и яко кроме Христа спаситися или жизни вѣчная причастникоу быти неможно естѣ. Поч.: Съврѣшенни христіане иже сподобилися приити въ мѣры съврѣшенства.*

[13.] *Оскрѣвищи христіанствомъ сирѣчъ Христѣ и Душѣ святѣ различнѣ наоучающомъ я въ еже доспѣти въ съврѣшенство. Поч.: Аще кто в мирѣ семъ богатъ естѣ зло и сокровище тайное имать.*

[14.] *Христіане прєспѣвати и возрастати хотящии длѣжни соутъ поноуждати въ всѣяку благодать, еже свободитися имъ отъ живушя грѣха и Духа Святого исплѣнитися. Поч.: Иже хоцетъ приступити къ Господу и живота вѣчная сподобитися и жилище Христу быти.*

[15.] *Единъ Христосъ истинный внутренего человека естъ врачъ исцелити можеть душу и сию благодати обѣнаніемъ оукрасити. Поч.: Аще кто не имать одежды божественной и небесной.*

[16.] *Христіанскому человеку соугуба предлежеть брань, сирѣчъ внутрѣнная и внѣшняя. Сиа оубо внигда отступитъ отъ попечении земныхъ. Сиа жъ въ сердци противу помышленіемъ духовѣ лоукавства. Поч.: Иже аще кто оугодити Богу отъ истинны и по истиннѣ противной.*

[17.] *О соузубом сану иже от жизни сеа исходящих.* Поч.: *Егда изыдетъ от тѣла душа человека, таину нѣкую велию тамо съврѣшаетъ.*

[18.] *Якожъ царскіи и многоцѣнный бисеръ носитъ точию могоутъ ижъ отъ сѣмене царскаго родившійся.* Такожде небесная Маргарита токмо Божиимъ чадомъ носити лѣпо ест. Поч.: *Бисеръ велий и многоцѣнный и царскій ижъ въ диадимѣ царсѣ лѣпотень естъ.*

[19.] *Санъ христіанскій оуподобитися купли и квасу яко жъ бо купци земныя прибытки собираютъ, тако и они расточеная помышленая якожъ квасъ смѣшеніе мало съдухловаетъ квасомъ, тако квасъ грѣха весъ вѣрнымъ душамъ влагаетъ.* Поч.: *Оуподобишися христане купцомъ великаго прибытки прикупующимъ якожъ бо они отъ земля земныя.*

[20.] *Науочаетъ сѣя бѣсѣда яко никтоже отъ человекѣ токмо оу оукрепившійся отъ Христа лоукавыхъ съблзнь оубезжати можетъ и что подобаетъ жъ яко преслушаниемъ Адамымъ въ работу плоти страстей снидохомъ отъ неяжъ тайною крестную свобожаемся наказуемъ же насъ яко велиа слезъ и божественная огня сила.* Поч.: *Въ нихъ же естъ божественный законъ не черниломъ и писмены написанъ но въ сердцахъ плотяныхъ всажденъ.*

[21.] *О достоинствѣ и чести и силѣ и деланіи бессмертнаго душа и како сѣя отъ сатаны искушается и свободу отъ искушений получаетъ.* Имають же вопросы нѣкыя многого ис плѣна оученія. Поч.: *Да не просто мысленному души существу внемлещи възлюбленне.*

[22.] *О достоинствѣ и сану христіанскаго человека.* О многими повѣствуема съвершется сѣя бѣсѣда. Также о самовластии зѣло плѣзна онаго научаетъ смѣсивши въпросы нѣкыя божественная мудрости полны. Поч.: *Познай свое благородіе о человекѣ и достоинство како честень еси.*

[23.] *Написуемъ и рыдаемъ бѣсѣда печали душевнаго яко грѣха ради Господь не живеть въ ней и о Иоаннѣ Крестителіи, яко ни единъ въ рождѣнныхъ женами болии его естъ.* Поч.: *Якожъ иногда разгневанъ Богъ на Иоудея предаде Иерусалимъ во позорище.*

[24.] *Сугубымъ образомъ смотриеніе благодати въ родѣ человечестемъ съдѣловаетъ Богъ хотѣя плоды ея праведнымъ судомъ возыскати.* Поч.: *Мудрость Божіа безконечна и непостыжи суця, непостыжихъ и неизслѣдимѣ смотренія.*

[25.] *Отъ Духа Святаго подобаетъ отродитисъ души хотѣющей внити въ Царство Божіе.* И како сѣе будетъ. Поч.: *Иже слово сложаетъ дѣло слова своихъ душамъ дѣлѣжни соутъ показати.*

[26.] *Подобаетъ вѣрному пременитисъ оума своего и вся помышленія въ Бога събрати, въ нихъ же по истиннѣ всяко служеніе Божіе естъ.* Поч.: *Подобаетъ вѣрному просити Бога еже приложитисъ отъ произволенія своего.*

[27.] *Слава христіанская въ думахъ ихъ отъ нынѣ пребываетъ, хотѣющи въ время възкресенія явитисъ и прославити телеса по равенству благочестія ихъ.* Поч.: *Мира сего языки различны суть всякому жъ языку свой языкъ естъ. Христіане не единого и нынѣ языка науочаються Божіею мудростию, а не мира сего.*

[28.] *Безпрестанно и съ вниманіемъ подобаетъ Богу молитисъ.* Поч.: *Подобаетъ намъ не по нраву телесному, нижъ вопля нравомъ, нижъ обычаемъ молчанія, нижъ приклоненіемъ колѣнъ молитисъ.*

[29.] *О христіанствѣхъ словахъ.* Ея жъ телесахъ ихъ въ воскресеніе сподобается и съ душею просвѣтятся. Поч.: *Якожъ телесныи очи свѣтлѣ вся видятъ сице и душамъ святыхъ явленна и видима естъ доброты Божества.*

[30.] *О древней и новѣи суботѣ.* Поч.: *Въ сѣни закона Моисеомъ даннаго, повѣлѣхъ Богъ въ суботѣ коужедо опочевати.*

[31.] *О соузубомъ възкресеніи душъ и телесъ, и различнойъ востаемыхъ славахъ.* Поч.: *Возкресеніе мертвымъ душамъ отъ нынѣ бываетъ, възкресеніе тѣлесомъ въ оный день.*

[32.] *О раи и законѣ духовнѣмъ.* Поч.: *Дружество мира сего по писанному вражда естъ на Бога.*

[33.] *Многого испытанія и смысла естъ потреба, вѣнегда искусителя истинныя христіаны и кий они соутъ.* Поч.: *Мнози праведни являющесъ мнѣются быти христіане, но художнымъ изстызанымъ естъ искусити.*

[34.] *Чесо ради намъ даться отъ Бога Божественное писаніе.* Поч.: *Якоже царь написавъ посланія, имѣ же хощетъ книги.*

[35.] *Ни едино художество ни богатство сего мира, токмо само Христово явленіе исцѣлѣти человека можетъ.* Его жъ велие ежъ къ Богу сродство сѣя бѣсѣда являетъ. Поч.: *Иже иноческое житіе избравшій, вся ижъ въ мирѣ семъ обращающаяся вещи.*

[36.] *О различнѣхъ словахъ Божіа и слова мира сего, и чадахъ Божіихъ и чадахъ мира сего.* Поч.: *Слово Божіе Богъ естъ, и слово мирское миръ естъ много же различіе.*

[37.] *Приточное сказаніе, иже подъ закономъ бывшихъ.* Поч.: *Слава Моисеова южъ имяше на лицы образъ бысть истинноа славы.*

[38.] *О съврѣшеннои иже въ Христа вѣрѣ бѣсѣда.* Поч.: *Господь въ евангеліи оученикы своя къ съврѣшенои вѣрѣ привести хотѣя глаголаше.*

[39.] *Яко не довлѣтъ пици сего мира лишитися, аще кто блаженства инаго мира не приметъ.* Поч.: *Аще кто от своихъ изышедъ и отрекыися мира сего и пици мирьскоя лишывѣся.*

[40.] *Богъ есть иже святыми своими чудодѣствоуяй.* Поч.: *Кто бысть ижъ двери небесныя заключы.*

[41.] *Благочестивому читателеви о Христѣ Господѣ своемъ спасителнаго здравия.* Поч.: *От суйды и Тритемеи, благыи читателю, въ прѣвѣхъ сеа книжица страницахъ о жити Макаріевѣи нѣчто приписахом.*

[42.] *Главы праведныя.* Поч.: *От книгы нарицаемоа Раи о дѣяниихъ и жити преподобныхъ Отець.*

[43.] *О лѣкарствѣ душевномъ от старчества.* (Далі — виписки з Йоана Золотоуста, Житіе преподобного Арсенія Великого, Святого Нила, Василя Великого, Сисая Великого, Пророка Єзекііла, Макарія, Антонія Великого).

[44.] *Слова Иоанна Золотоуста епископа Константина града аще хоцещи почестиша писаня или чтущаго послушати, то помолися молитвою сею.* Поч.: *Господи Исусе Христе, отвѣрзи слово твое.*

[45.] *Сказанія полезна о латинахъ, когда отлучишася от грекъ и святыа Божіа Церкви.* Поч.: *В лета благочестивыхъ царей Константина, Ирины матере его.*

[46.] *Исповѣданіе вократце како и кѣго жъ ради дѣла отлучишася от нас латина и извѣржени быша от прѣвенства своего и от книгъ поменныхъ пишутся.* Поч.: *Бяше на седмомъ съборѣ Андрианъ папа римскій и потомъ Лео тажъ Стефанъ.*

[47.] *Слово третие о латинѣ.* Сказаніе о 12 апостолу о латинѣ и опрѣсноцехъ. Поч.: *К вамъ слово о хитрии римляне ваше разгласие ежъ с нами.* (Обривається безъ закінчення. Далі — текстъ півустановомъ, безъ початку).

[48.] *Дѣлющимся на нѣ блаженіи оубо презирающимъ его.* О лестехъ и сѣтехъ мира. Глава 2. Поч.: *Видите да некто васъ прельстихъ сиречъ апостолъ ласкателнымъ бо лицемъ своимъ внѣшній миръ ослѣпляетъ.*

[49.] *О неправдѣ мира.* Глава 3. Поч.: *Естъ лоукаво смиряйся и вноутрѣняя его полна соутъ лести глаголетъ моудрецъ.*

[50.] *О ложныхъ обѣщаніяхъ мира.* Глава 4. Поч.: *Обѣщаніе лоукавое многиа погоуби рече моудрецъ.*

[51.] *Яко миръ забываетъ своихъ.* Глава 5. Поч.: *Погибе память ихъ съ шоумомъ глаголетъ пророкъ недружисмя съ миромъ, зане оудобъ забываетъ други своя.*

[52.] *О забывающихъ мира.* Глава 6. Поч.: *Память ваша оуподобится пепелу рече Иовъ о мирянихъ.*

[53.] *О бѣдахъ в нихъ же пребываютъ миряне.* Глава 8. Поч.: *Плавающей море повѣдоутъ бѣды его.*

[54.] *О небреженіи в немъ же пребываютъ миряне.* Глава 9. Поч.: *Бяше Иліа спя под снѣно смерчиа посрѣдѣ многихъ врагъ.*

[55.] *О работѣ мирянь.* Глава 10. Поч.: *Работаете богомъ чужимъ иже недадоутъ вамъ покоа день и ноцъ.*

[56.] *О тяжестии ига мирскаго.* Глава 11. Поч.: *Прийдѣте къ мнѣ всѣ троужающейейся и азъ вы покою, и обрящите покой душамъ вашимъ глаголетъ Господь.*

[57.] *Яко въ скорбѣхъ нашихъ имама къ Богу, а не къ мируу прибѣгати.* Глава 13. Поч.: *Прийдѣте къ мнѣ всѣ троуждающейейся и азъ вы оупокою глаголетъ Господь.*

[58.] *О соуетномъ оутѣшеніи мирянь.* Глава 14. Поч.: *Видѣхъ нечестиваго превѣзносящася яко кедры ливанскія.*

[59.] *О много троудомъ неспокои мирянъ.* Глава 13. Поч.: *Работаете тамо Богомъ чужимъ иже недадоутъ вамъ.*

[60.] *Яко оутѣшенія мирская исполнена сунъ горестий.* Глава 14. Поч.: *Не подаетъ ми ся оупокоити духъ мой и исполняетъ мя горести, глаголетъ Иовъ.*

[61.] *О слѣпотѣ мирянь.* Глава 15. Поч.: *Остави мя сила моя и свѣтъ очию моею и той нѣсть съ мною.*

[62.] *О болезни мирянъ егда разлоучаются отъ мира.* Глава 16. Поч.: *Троудъ безоумныхъ озлобитъ ихъ глаголетъ моудрецъ, егда смерть приходитъ исхода челоукоу.*

[63.] *О мздо въздаваніи ежъ миръ даетъ рабомъ своимъ.* Глава 17. Поч.: *Въздаша ми злая въ блвгвѣя неплодство души моея глаголетъ псаломникъ.*

[64.] *Яко скоро миръ своихъ отгонитъ.* Глава 18. Поч.: *Видѣхъ нечестиваго превозносящася и бысящася яко кедры ливанскія ими моудохъ и сене бѣ.*

[65.] *Яко любовь мирская врата Богу затворяетъ.* Глава 19. Поч.: *Се стою при дверехъ и толкоу глаголетъ Господь.*

[66.] *Яко миръ гонитъ благихъ.* Глава 20. Поч.: *Аще бысте отъмира были, миръ оубо свое любилъ бы.*

[67.] *Яко имамы всяческая нашествия скорбная терпѣти. Глава 21. Поч.: Мнѣ отмищение и азъ въздам глаголетъ Господь аще отмищение въздати обидѣвшему тя.*

[68.] *О избѣжании мира. Глава 24. Поч.: Бѣжите от среды Вавилона глаголетъ Богъ.*

[69.] *О измѣненіи мира. Глава 25. Поч.: Истрясль еси землю и смоутию исцифли съкроушение ея.*

[70.] *Яко подобает и малых зльмирских бѣгати. Поч.: Яко от лица змии нѣна бѣжи грѣха глаголет Богъ.*

[71.] *Яко подобает бѣгати съ пребываний мирских. Глава 27. Поч.: Касаяся неклѣ очертится и общаяся гордому точен емоу будет, глаголетъ Сирах не чудо аще от частаго.*

[72.] *Яко подобаетъ нам съ благими пребывати. Глава 28. Поч.: Съ преподобнымъ подобно бодеши и съ неповиннымъ неповиненъ бодеши глаголетъ псаломникъ.*

[73.] *О разумѣ сего иже призирает миръ. Глава 29. Поч.: Всякъ иже оставитъ дом или братию или сестры или отца или матеръ.*

[74.] *О памяти смѣртной. Глава 30. Поч.: Поминай послѣдняя своя и въ вѣки не съгрѣшиши.*

[75.] *О неизвѣстномъ часѣ смерти. Глава 31. Поч.: Будѣте яко невѣсте дня ни часа глаголетъ Господь ельма смерть ест тако не извѣстна.*

[76.] *Чесо ради Богъ възхотѣ нам быти безвѣстнымъ о часѣ смертномъ. Глава 32. Поч.: Кратки соут дние человеческии и число месяци его ест оу Бога, глаголет Иов.*

ДОДАТОК 11. *Главизны пренія с латинами 20-ті рр. XVII ст., колекція Пустинно-Микільського монастиря, куди передана Захарією Копистенським (нині в ІР НБУ ім. В. Вернадського), 1620—1630 рр. Фіксується також за І фондом (арк. 105 за Каманін-Вітвіцька № 861 (1628—1646 рр.) 2⁰ (305 192 мм), парадний скоропис; церковно-слов'янська мова; кількість рядків 25—26; в зшитках 10 арк. Кришки — картон, обтягнутий шкірою; на верхній тиснення “Розп’яття з предстоячими”, виділяється від блоку на 5 мм.*

[1.] *Главизны zde преложиса от части нѣкие малы, еликые латины излагають; исполнь суще хулы и въсякие ереси и показующее ихъ непрчастныхъ благодати и дара божественнаго и животвориваго Духа братія и ничтоже от божественныхъ велѣний и православныхъ вѣдащихъ отнюдь. Поч.: Понеже оубо латини по божественному реци апостолу не искусише имѣти Бога въ разумѣ.*

[2.] *Прямо симъ и сицевымъ латинскимъ главизнамъ събрашеся съ Богомъ сиа свѣдѣтельства духоносныхъ святыхъ учителя церковныхъ и братственныхъ писаний не къ разоренію, тѣмъко латинскихъ ересей, нѣ къ просвѣщенію злю нужны причастни, комъ Духа Святого и всѣмъ православнымъ свѣдѣтельства от божественныхъ писаний и Богоносныхъ Отець нашихъ, яко приобщение Божественнаго Духа впровадимъ. Якоже подобаетъ своимъ дарова пришествиемъ. Им же Отцу и Сыну съвъкупаются и Домъ Святыя Троице бывають. Поч.: Се азъ съ вами есмь до скончания вѣка и паки азъ умолю Отца.*

[3.] *Свѣдѣтельство Отець о дѣйствахъ святаго Духа. Поч.: Рече убо святыи Василие сей иъ апостолѣхъ дѣйствова.*

[4.] *Яко ино съставъ и ина сила и дѣйство Духъ нарицаемъ. [на берегахъ — Калистово]. Поч.: Рече убо Спасъ: Вы же сѣдѣте въ Иерусалимѣ, дондеже облечетеся силою съвыше.*

[5.] *Свѣдѣтельства яко ино добродѣтели въ души и друго благодать Духа. Поч.: Яко не въ добродѣтелехъ Духъ пришедъ показуется причастникомъ.*

[6.] *Еще яко ино добродѣтель и ино благодать. Поч.: Божественный Григорие Нисский прѣвосѣдатель ино быти яже въ души добродѣтель.*

[7.] *Свѣдѣтельства, яко причастие Духа, паче естественнаа съвршаються. Поч.: Сице убо великъ Моисей и Богъ бысть фараону супротивляся и чудодѣствуиствуе.*

[8.] *Свѣдѣтельства еже отсюду от части вънушають вѣрнии будущее славы часть ест. Поч.: Обручение ибо естъ наслѣдіа нашего по духоносному Павлу.*

[9.] *Яко от иже о Бозѣ видѣннѣ безмльвнѣ въсякъ възсходить въ единственное и простое Божие видѣнне.*

[10.] *Свѣдѣтельства о благопочувательной благодати и паки. Поч.: Яко обявление Духа или славу яже изъвну кто зрит сию имат и вънутрь уду благо почувателнѣ.*

[11.] *Указъ благопочувательнаго причастія Духа Благодати и прѣвѣе яко Духъ движимъ въ сердци зреться. Поч.: Не тѣмъко въ явленнѣ и благопочувателнѣ причастія причастникомъ изъявителься.*

[12.] *О еже яко огнь явленія и причастія Духа. Поч.: Глаголетъ оубо великий изъ Египта свѣтильникъ божественный Макарие.*

[13.] *Яко вѣмѣсто въсякого словеснаго указа, Духа знамение въ вѣрнѣе указася Христомъ и апостолами. Поч.: Вѣдяше оубо Господь и паче въ лпотоу иже полднѣя вѣдѣи и древняа яко сый блажь истинный.*

[14.] Обличения явственна многими, яко тѣщи Духа обносятся латины. Поч.: Обличение яко разлучишися вѣры съборныа церковное и тѣщи Духа обносятся латины.

[15.] Яко многих ересей злыхъ събрание еже въся елика имать отцѣ моа соут привлачити покуюшати ся и на предложение Духа. Поч.: Ты оубо оузричещи оузроки въ нечестие на зло своей главѣ.

[16.] Положение святого избраженна. Поч.: Глаголетъ оубо и въ Духа Святого Духа Господа животворящаго иже от Отца исходяща.

[17.] Яко събори рше о Духа исходядени, яко же есть по бытию от Отца единого. Поч.: Также аще оубо обѣщаннѣ вси рекше о исходядени Духа слово.

[18.] О второмъ съборѣ. Поч.: Подобнымъ образомъ съблюдае обряцетъ кто хотяи.

[19.] Яже на третьемъ съборѣ. Поч.: Яко от промысла и наше рекшеесе оутвѣрдиши величїе и латинско задрнѣно.

[20.] На латины и сихъ приложительствоующаго васнѣ Фоמוу. Поч.: Речетъ оубо кто зря посредланинѣ и четырехъ церквий прикладное.

[21.] Чесо ради Фома постоунаетъ въ безмѣстнаа. Поч.: Да оубо тѣкмо едино състроиши съ лоукавствомъ стрѣльство явѣ яко от Отца и Сына Духъ рекше.

[22.] Яко тѣща латинскоаа церкви Святого и животвориваго Духа въдѣхнуниа. Поч.: Яко кромѣ благодати и въдѣхнутиа Святого Духа сихъ Церкви злочестнѣ Ионааннѣннѣ обносятся.

[23.] Яко выноу любовию будущаа жизнь наша съдѣйствоуется. Поч.: Яко оубо еже любовию беспрестающее въсприятие Божие.

[24.] Яко непостижна божественное существо въ сей отнюдѣ твари. Поч.: Небо якоже латинскоаа да не глаголю ельлинскоаа преумудрость оутвѣрждаетъ.

[25.] Свѣдѣтельства от Святого Евангелиа от пророкъ же и апостоль. Поч.: Рече Господь своимъ оученикомъ: вамъ ест дано вѣдѣти таинство царства небеснаго.

[26.] Афанасие Великий о еже образѣ Отцу оубо Сынѣ, Сыну же Духъ есть. Поч.: Афанасие Великий в словѣ своемъ емоуже начало. Иоудейство соупротивитъ ельлинствоу.

[27.] Калварьскаго Варлаама о начальствѣ папинѣ. Поч.: Иже о хоудождстввахъ искоусны и от благи францеско глаголютъ.

[28.] Никиты философа Пафлатона. Яко въ 13 день луны пред единнѣмъ днемъ законныа Пасхи Господня бысть вечера, а не агнѣца почад съ оученики яде Христосъ. Поч.: Ищется о вечери Господни от многихъ юже съ обѣма на десяте оученикомъ а пред единнѣмъ.

[29.] Святейшаго патриарха антиохийскаго Иоанна о опрѣснѣннѣхъ слово къ Адрианополитоу. Поч.: Въспомяни молениа оного о изящннѣмъ мужици и премудорннѣмъ.

[30.] Послание Петра Патриарха Божиа града Великие Антиохие къ латиномъ о опрѣснѣннѣхъ. Поч.: Братие не дѣти бывайте оумомъ, Павелъ божественннѣмъ апостоль рече.

[31.] Никиты презвитера и инока обители Стоудитские, нарицакмого Стифата, послание къ римлянмъ о опрѣснѣннѣмъ и постѣ соуботнемъ и брацнѣхъ священннѣческихъ. Поч.: Добро яже къ искрѣнему любви о всѣхъ языкъ преумудрннѣмъ римляне.

[32.] Михаила архиепископа Константина града елика латины презъ прѣдание творять церковно, ихъ же ради имамы ихъ неприбннѣннѣхъ. Поч.: Глаголютъ Духъ Святей не от Отца исходитъ единого, нѣ и от Сына.

[33.] Петра патриарха Великие Антиохие. Послание о сихъ и о иныхъ писанийъ къ Михаилу Константннѣмъ града патриархоу. Поч.: Елика лоукавнова врагъ о Святейннѣмъ твоємъ и юже оухитрише волю ненавидящей те въздвиже главоу посрѣдѣ Церкви твоее.

[34.] Фотиа патриарха Константина града къ римлянмъ о Святомъ Духоу въкратцѣ. Поч.: Бодественннѣмъ оубо Григорие Диалогѣ по шестомъ съборѣ бывѣ. Римскимъ языкомъ писменни богослови.

[35.] Свършишися съ Богомъ яже на латины святыхъ свѣдѣтельства от святого въдѣхнутаа Духа. На оутвѣрждение же злоаа благочестиа ради причестникомъ Божественнаго Духа. Поч.: Яко не въ словесехъ намъ нѣ вещей благочестие.

[36.] Изложение Варлаамовыхъ и Акиндиновыхъ злочестий неподобныхъ к отврѣженнѣмъ множеству. Поч.: Отмѣтаемъ нечестивое и мрѣское множество Варлаамовыхъ и Акиндиновыхъ зловѣщихъ велнннѣхъ⁹².

[37.] Святого Григория архиепископа солоуньскаго Палами от послания его еже къ царици греческой просившей увѣдѣти въкратцѣ ереси Акиндинову. Поч.: Понеже богодвижннѣмъ рвенннѣмъ царствннѣмъ въ добродѣтелехъ, сърастворен имущи моудрованиемоу⁹³.

[38.] Аввы Марка о законѣ духовномъ прѣвое его слово. Поч.: Понеже многази въсхотѣсте оувѣдѣти како законъ духовенъ есть по апостолоу.

[39.] Тогожде о грѣдущихсе от длѣ правды. Поч.: Съ всякоу заповѣдъ длѣжноу соущу показати хотя.

[40.] *О сопротивлении еврейскому вкратци о Моисеи, и како не соуть чедя Авраамля.* Поч.: *Глаголють иудеи яко по нашей слави не бы иже от Марии рождейсе Христос.*

[41.] *Како разоумьемъсе и глагола Соломонъ о дрѣвесехъ от Кедря даже до исопан же въ стѣнѣ.* Поч.: *И естества и силы биманъ и оубо и животныхъ всѣхъ естество славити того рече.*

ДОДАТОК 12. Супрасльська збірка 1580 р., зібрання М. Погодіна, ще не увійшла до нового опису.

[1.] *В лѣто благочестиваго цара Иоанна, реченнаго прозвищомъ Ватаки, по шестом соборе сие вызнане отъ папы стараго Рыма киръ Григория послания его три на имя Фременирии* (це — витяг з Преніе патріарха Германа з Fratres minores).

[2.] *Фотіа патріарха Костянтина града к Римлянмъ послание о Святом Духу и опресноку.* Поч.: *Божественный убо Григорие Двоесловъ по шестом соборе был папою.*

[3.] *Сей Фотей Болгарскаго царя Василя крестиль, то как папа римский.*

[4.] *Сами же римляне и доньне слышимъ отъ некихъ в нихъ писаниихъ.*

[5.] *Писание и посылание от седми соборъ собрано къ жестоким латиномъ.* Поч.: *Не бехма убо реку хрестияне васъ благодатю.*

[6.] *Слово святаго Ипполита епископа римскаго.*

[7.] *Слово святаго Никиты мниха презвитера монастыря Студийскаго о опресноцехъ на оноє слово.*

[8.] *Слово нѣкогда давно на Римянъ у старыхъ кройникахъ писано о ихъ отщепенстве.*

[9.] *Послание Доминика архиепископа Венетейскаго еже посла къ свѣтѣйшему патріарху велика Антиохіа киръ Петру о опресноку.*

[10.] *Отписание свѣтѣйшаго патріарха Петра ко Домнику архиепископу Венедийскому противу писанию его посланномъ.* Поч.: *Честному и равноаггельному владыце и духовному брату нашему.*

¹ Гудзяк Б. *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії* / Перекл. М. Габлевич, під ред. О. Турія. — Львів, 2000. — С. 89—94.

² Детальніше про конфесійну політику литовських князів див.: Флорья Б. Н. *Попытка осуществления церковной унии в Великом княжестве Литовском в последней четверти XV — начале XVI века* / Славяне и их соседи. — М., 1999. — Вып. 7. — С. 40—81.

³ Пор.: Плигузов А. И. *От Флорентийской унии к автокефалии русской Церкви* // Harvard Ukrainian Studies. **Камень крас@гльнь.** Rhetoric of Medieval Slavic World. Essays presented to E. L. Keenan. — 1995. — Vol. XIX, — P. 513—529. Про джерела, які висвітлюють стосунки греків і Московії, див.: Фонкич Б. Л. *Россия и христианский Восток в XVI — первой четверти XVIII в. (Некоторые результаты изучения. Источники. Перспективы исследования)* // XVIIIth International Congress of Byzantine Studies. Selected papers: Main and Contributions. Vol. I. History. / Ed. Ševčenko I. I., Litavrin G. G., Hank W. K. — Shepherdstown, 1996. — P. 187—209.

⁴ Дмитрієв М. *Концепція унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст.* // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. Матеріали Перших “Берестейських читань”. Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1—6 жовтня 1994 р. // Ред. Б. Гудзяк, О. Турія. — Львів, 1995. — С. 41.

⁵ Термін *конфесіональність* уведений до історіографії нещодавно. Однією з особливостей явища конфесіоналізації є релігійна нетолерантність і водночас поява конфесійної тожсамості (Маїєк Ж. *Toleracja religijna a konfesjonalizacja w Polsce i Szwecji w XVI i XVII wieku* // Przegląd Humanistyczny. — 1999. — R. XLIII. — № 2/3. — S. 25—26). Очевидно, слід переглянути розповсюджене положення польської історіографії про *толерантність*, і то в значно ширшому контексті, в міжконфесійних стосунках XVII ст. (Косієлн у Р. *Nietolerancyjność tolerancyjnych: uwagi na marginesie pracy “Myśl ariańska w Polsce XVII wieku”*. — Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991 // Kwartalnik historyczny. — 1997. — № 2. — S. 18—26.

⁶ Гудзяк Б. *Криза і реформа*. — С. 313.

⁷ Переліки окремих бібліотек свідчать про недостатню укомплектованість їх книгами для дотримання усіх потреб протягом усього церковного року. Ймовірно, надлишкові книги з монастирських та церковних зібрань могли передаватися в інші парафії, а священник, який відправляв служби в декількох парафіях, складав їх необхідний комплект. Про складання комплектів книг та місцеве їх застосування див.: Уханова Е. В. *Особенности богослужения Русской церкви IX—XIV вв.* // Вестник Российского гуманитарного

ного научного фонда. — 2000. — № 3. — С. 83—93; Наумов А. *Средневековая литература и богослужение* // Ricerche Slavistiche. — 1995. — Vol. XLII. — С. 49—59; Темчин С. Ю. (Sergejus Temčinas). *Состав дневных евангельских чтений в церковнославянских литургических рукописях* // Slavistica Vilnensis. — 1999. — К. 48(2). — Р. 173—197; також окремі положення іншої роботи цього ж автора: *Что представляла собой первая славянская книга, переведенная с греческого Кириллом и Мефодием* // Byzantinoslavica. — 1999. — LX. — № 1. — Р. 114—154; Марусин М. *Чини Святительских служб в Київському Евхологоні з початку XVI ст.* — Рим, 1966; Прилцкый В. *Частное богослужение в Русской церкви в XVI и первой половине XVII в.* — К., 1912.

⁸ Див.: *Инвентарь Пересопницкаго монастыря и села Пересопницы, составленный бывшим его игуменом Симеоном Косовским 1600, октября 25* // Архив Южной и Западной России (далі — АЮЗР). — К., 1883. — Ч. I, т. 6. — С. 296; *Инвентарь Мелецкаго монастыря 1593, апреля 3* // АЮЗР. — К., 1859. — Ч. I, т. 1. — С. 367. У описах XIX ст. *Сборниками* називали значну кількість пам'яток, в тому числі й сталого типу: *Мінеї, Слова* Василя Великого, Йоана Золотоустого тощо.

⁹ Рансимен С. *Восточная схизма* // Восточная схизма. Византийская теократия. — М., 1998. — С. 118.

¹⁰ Огляд пам'яток Київської Русі, а також літературу з цього питання див.: Подскальски Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси (988—1237 гг.)* / ред. К. К. Аментьева. — СПб., 1995. — С. 280—303.

¹¹ Чичуров И. С. *Схизма 1054 г. и антилатинская полемика в Киеве (середина XI — начало XII в.)* // Russia mediaevalis. — 1996. — № 6. — С. 53.

¹² Подскальски Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси.* — С. 280—303. Про подальше розповсюдження і функціонування цього сюжету див.: Творогов О. В. *Древнерусские хронографы.* — Л., 1975. — С. 144—145; Клосс Б. М. *Никоновский свод и русские летописи XVI—XVII веков.* — М., 1980. — С. 173; Розанов С. П. *Хронограф западнорусской редакции (К вопросу об его издании).* — СПб., 1912. — С. 2—8; *Летописец еллинский и римский* / Текст подготовили О. В. Творогов и С. А. Давыдова. — СПб., 1999. — Т. 1. — С. 462—463; Зема В. *Візія історії Церкви у ранній полеміці* // Ковчег. — 2001, т. 3 (у друку).

¹³ Попов А. *Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI—XV в.)*. — М., 1875 (репр.: London, 1972).

¹⁴ Павлов А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике против латинян.* — СПб., 1878. — С. 23—24.

¹⁵ *Комментарии (988 г.) к с. 52 Повести временных лет* / Подготовка текста, перевод, статьи и комментарии Д. С. Лихачева, под ред. В. П. Адриановой-Перетц. — СПб., 1999. — С. 461.

¹⁶ Павлов А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике.* — С. 57.

¹⁷ Зауваження Аментьева К. К. див.: інд. 48*: Подскальски Г. *Христианство и богословская литература Киевской Руси (988—1237 гг.)* / ред. К. К. Аментьева. — СПб., 1995. — С. 282.

¹⁸ Павлов А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике.* — С. 57.

¹⁹ Останнє повідомлення про Григорія Цамблака зафіксоване в травні 1418 р. (Мопчак І. *Florentine ecumenism in the Kyivan Church.* — Rome, 1987. — Р. 158), хоч традиційно його перебування на митрополічій кафедрі датують 1415—1420 рр. Текст *Григория, архиепископа Киевского и всея Руси, Слово похвалное иже оу Флорентии и оу Костентинии собору галатом, ишалом и римляном и всем галатом* (на полях зазначено: *мнится, сие слово есть Исидора митрополита киевского, бо бн на семь съборн во Флорентии*) надруковано в праці: Никольский Н. К. *Материалы для истории древне-русской духовной письменности* // ИОРЯС. — 8(1903). — № 2; Сборник ОРЯС АН — 1907. — Т. 32. — № 4, а також Пелешенко Ю. В. *Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV — початку XVI ст.* — К., 1990. Юрій Пелешенко висловив припущення, що автором «Слова» був Григорій Цамблак. Цю думку поділяє також А. Наумов. Він вважає, що текст, який пов'язувався з іменем митрополита Григорія Болгарина, відображає погляди митрополита Григорія Цамблака на соборі в Констанці, а наявність у титульній назві *Флоренція* можна вважати пізнішою інтерполяцією: Наумов А. *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich.* — Kraków, 1996. — S. 73. Ця пам'ятка відома сьогодні в списку зі збірки кінця XVI ст., яка належала Йосафату Кунцевичу: Дорьянський Ф. *Описание рукописных собраний*

Виленской публичной библиотеки. — Вильно, 1882. — С. 227—228. У збірці переважають “Житія”, але представлено також корпус текстів, що віддзеркалює зацікавлення києво-руською традицією та книжністю ВКЛ: *Слово о законе и благодати, Памяти благоверного князя Владимира, Слово на рождество славного пророка и предтечи, крестителя Господня* (приписується Григорію Цамблаку). Це — один з небагатьох текстів, що відображає точку зору православних ВКЛ на укладення Флорентійської унії. Про пошуки нових текстів Гр. Цамблака див.: Т е м ч и н С. *Гимнографическое творчество Григория Цамблака: вильнюсский список службы с житием Иоанну Новому Сучавскому, 2 VI* // *Krakowsko-Wileńskie studia slawistyczne* / Pod red. Temčinasa S. — Kraków, 1997. — S. 143-203.

²⁰ П а в л о в А. *Критические опыты по древнейшей греко-католической полемике*. — С. 70.

²¹ У новому описі зібрання Погодіна збірка ще не була описана: *Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог* / Ред. Творогов О. В., Загребин В.М. — Л., 1988. — Вып. 1; СПб., 1992. — Вып. 2.

²² П о п о в А. *Обличительные списания против жидов и латинян (По рукописи Императорской Публичной библиотеки 1580 года)* // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — 1879. — № 1.

²³ П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическая сочинения XVI века* // Труды Киевской духовной академии (Далі — ТКДА). — 1894. — № 2. — С. 154—155.

²⁴ Там же. — С. 170.

²⁵ Цю пам’ятку опубліковано в: *Подемическом сочинении против латино-униатов 1597 г. (Вказ о томъ, што именують быти отступницы Церкви Святое Веходнее голову папежа римскаго, а не Исуса Христа, Сына Божия)* // АЮЗР. — К., 1914. — Ч. I. — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 509—561.

²⁶ Р у с и н а Е. В. (Олена Русина). *Знакомый незнакомец: Василий Никольский en famille* // Славяноведение. — 2000. — № 2. — С. 69—74.

²⁷ П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическая сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 2. — С. 187.

²⁸ Текст за редакцією збірки № 475 опубліковано в книзі: *И в а н В и ш е н с к и й. Сочинения* / Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Ерёмкина. — М., Л., 1955. — С. 79—89.

²⁹ П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическая сочинения XVI века* // ТКДА. — 1884. — № 2. — С. 172. Сумнівно, щоб Курбський був автором “*Історії про розбійничий Восьмий Собор*”, де “*Повесть*” присутня як додаток до основного тексту. *Історія* фіксується лише в одному списку кінця XVII ст. і, очевидно, є копією з друкованого оригіналу “*Історії*” Клірика Острозького (Острог, 1598): К е е п а н Е. L. *The Kurbskii-Groznyi Aposcrpfa. The Seventeenth-Century Genesis of the “Correspondence” Attributed to Prince A. M. Kurbskii and Tsar Ivan IV. (With an appendix by Daniel C. Waugh)*. — Cambridge, 1971. — P. 64; З е м а В. *Справа віри* (рецензія на книгу В. В. Калугина. *Андрей Курбский и Иван Грозный (Теоретические взгляды и литературная техника древнерусского писателя)*) // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 192—199.

³⁰ П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическая сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 2. — С. 182.

³¹ Там же. — С. 183—186.

³² П о к р о в с к и й Ф. *Послание Василия, пресвитера Никольского из дольней Руси, об исхождении Святого Духа* // ИОРЯС. — 1908. — Т. 13. — Кн. 3. — прим. 1 до с. 86.

³³ П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическая сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 4. — С. 510—511.

³⁴ Опубліковано: П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическая сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 3. — С. 360—380.

³⁵ Опубліковано: П е т р о в Н. И. *Западно-русския полемическая сочинения XVI века* // ТКДА. — 1894. — № 4. — С. 514—519.

³⁶ Там же. — С. 512.

³⁷ Там же. — С. 525.

³⁸ П о к р о в с к и й Ф. *Послание Василия, пресвитера Никольского*. — С. 86.

³⁹ Там же. — С. 87—88.

⁴⁰ Там же. — С. 86, інд. 1. Датування Ходкевичів звірено за: Lulewicz H., R a s h u b a A. *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV — XVIII wieku*. Red. A. Gąsiorowskiego-Kórnika, 1994. — S. 203.

⁴¹ Можна виділити такі публікації: Б у ч и н с ь к и й Б. *Сліди великоруських літературних творів про Флорентійську унію* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Т. СХV. — Кн. ІІІ. — С. 23—28; В о з н я к М. *Кілька заміток до послання Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського прота Гаврила* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1919. — Т. СХХVІІІ. — С. 7—15; В о з н я к М. *Український протипапський памфлет ХVІ в. “Історія о єдиномъ панѣ Римскомъ”* // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — 1913. — Т. СХVІІ і СХVІІІ. — С. 252—268.

⁴² Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника у Львові, ф. 3, оп. 1, № МВ-3; Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів ХVІ—ХVІІ ст. у збірках Львова* // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. — 1996. — Вип. 5. — С. 4.

⁴³ Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів.* — С. 5—6.

⁴⁴ Там же. — С. 6.

⁴⁵ Ігор Мицько наводить для підтвердження лише певні риторичні чи метафоричні прийоми, не проводячи комплексного аналізу: *Чар архівних свідчень* // Жовтень. — 1987. — № 3. — С. 85—86; М и ц ь к о І. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія.* — К., 1990. — С. 119.

⁴⁶ Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника у Львові, ф. 77, оп. 1, АСП—59.

⁴⁷ Відділ рукописів НБУ ім. В. Стефаника (м. Львів), ф. 77, оп. 1, АСП—193, арк. 7 зв.—10. Там також є молитви проти хвороб і антиеретичний трактат у формі діалогу.

⁴⁸ Д м и т р и е в М. *Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине ХVІ в.* — М., 1990. — С. 30; Ф р и с В. Я. *Рукописи полемічних творів.* — С. 8. Цей текст за пізнім списком 40-х років ХVІІІ ст. було надруковано: В о з н я к М. *Кілька заміток до послання Лацка з 1534 р. й відповіді на нього афонського прота Гаврила.* — С. 7—15.

⁴⁹ G o l d b l a t t Н. *On the reception of Ivan Vyšenskyi's Writings among the Old Believers* // Harvard Ukrainian Studies. — 1991. — Vol. XV. — № 3/4. — P. 359—360. Висловлюю подяку авторів за надання цієї статті.

⁵⁰ Не фіксується за звіткою 1966 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (далі — ІР НБУ), ф. 160, № 116 (R. 213); П е т р о в Н. И. *Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.* — К., 1875, т. 1. — С. 50.

⁵¹ К а s z l e j А. *Rękopisy cyrylickie w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie* // Prace badawcze nad zbiorami rzadkich i cennych książek i dokumentów. — Warszawa, 1991. — S. 77—86. Національна бібліотека Польщі, акс. 12580, філіграні 1812—1814 рр., 250 арк., in folio, стилізований півустав. [1.] (Вступ) *О сей книжѣ блаженнаго Захарія Копытенскаго*; [2.] *Книга о правдивой единости правовѣрныхъ христіянь церкви восточной. Часть первая, глава 1.* Поч.: *Единое тѣло, и единый духъ яко есть воззваніи во единой надѣи званія вашего.* [3.] *Глава 2.* Поч.: *Тоужь приступаю до правдивыхъ единостей, которые намъ пожитечными и приказанными соуть.* [4.] *Глава 3.* Поч.: *Возвратися тогда до предвѣтія нашего.* [5.] *Глава 4.* Поч.: *Церковь тожь наша восточная правдиве есть та.* [6.] *Глава 5.* Поч.: *Церковь, то есть собрание и дружина христовыхъ правовѣрныхъ.* [7.] *Глава 6.* Поч.: *А которая тажъ есть вѣра кафолическая.* [8.] *Часть 2, глава 7.* *Латныники не соуть кафоликами.* Поч.: *Тоуть оуже мѣсто глаголати о латынникахъ и о костеле ихъ.* [9.] *Часть 2, глава 8.* *Костель римский не есть кафолицкий.* Поч.: *Костель таже латынские не есть кафолицкий и не можетъ называтися.* [10.] *Глава 9.* *Оуставы и каноны церковны.* Поч.: *А до Риму и до единого человека.* [11.] *Глава 10.* *Котории соуть еретики.* Поч.: *А не только костель латынский не есть кафолицкий.* [12.] *Глава 11.* *Костель римский въ едноти нѣсть.* Поч.: *А такъ тоужь яже тѣмъ способомъ о латынникахъ.* [13.] *Читай здѣ пропускъ съ 22 листа сей книги.* Поч.: *Кровь панскую пили о чемъ читай монаха Азарія.* [14.] *Глава 12.* *Канонъ не чиниможь на спостатов владыковъ не слоушаша.* Поч.: *Или речеть апостата или кто оныхъ наслѣдующихъ.* [15.] *Глава 13.* Поч.: *Показалися вышше въ главахъ иже намъ православнымъ.* [16.] *Глава 14.* Поч.: *Повторе простаковъ прелцають набоженствомъ.* [17.] *Часть 10, глава 15.* Поч.: *По третей и то на простака прелестъ есть.* [18.] *Глава 16.* Поч.: *Венець и немалодушестви и неослабевай в вѣры.* [19.] *Глава 17.* Поч.: *Пятая прелестъ, иже на престолѣхъ епископскихъ.* [20.] *Глава 19.* Поч.: *Я в новомъ тестаментѣ свидѣтельство имѣмъ.* [21.] *Глава 20.* Поч.: *Не оуймуеть оубозство церковное чести вѣры.* [22.] *Глава 21.* *О погребении кромѣ церквей, и то есть цвинтаревъ.* Поч.: *Яко тогда до храмовъ и набоженства отступниковъ не есть намъ забвенная рѣчь ходити.* [23.] *Глава 22.* Поч.: *Пойдемъ же и до новаго дестаменту вѣковъ.* [24.] *Глава 23.* *Иже мы людѣ божий и правовѣрныйъ есть цер-*

кви Исуca Христовую правдивою. Поч.: Показалось иже вышше. [25.] Глава 24. Поч.: Иже правовѣрныи християне суть церковноу Христовоу. [26.] Глава 25. Поч.: Тая тежѣ церковь людѣ Божий вѣрныи называется. [27.] Глава 26. Поч.: Людѣ живыи християне правовѣрныи сами соуть храмомъ и домомъ. [28.] Глава 27. Поч.: А тоей церкви, что есть всѣхъ людей вѣрныхъ. [29.] Глава 28. Не сполковати з апостатами. Поч.: Тууюжѣ вертаются до заложения речи и тоей части. [30.] (без назви). Поч.: А не молви малую речь быти в костелахъ и зборахъ с нами. [31.] Глава 30. Что бы то за оуня имѣла быти. Поч.: Оуня есть сполчностъ и згода и братерство. [32.] Глава 31. Оунѣя теперешняя станути не можетъ. Поч.: Оуня та, которая нынѣ апостаты с костеломъ. [33.] Глава 32. Оуказы от унѣятовъ. Поч.: Даже насъ до такой не спасенной оунѣи такимъ яко слышати способомъ. [34.] Глава 33. Поч.: Показалось оуже за милостию божиею иже оунѣя мнимая. [35.] Глава 35. О крещении пригодномъ в недостатоку оу православныхъ пресвитеровъ и подчасъ прѣслѣдования нанѣшняго от латынъ. Поч.: А на предѣ то повѣдаю иже бѣ молитвы и заклинания. Поч.: А на предѣ то повѣдаю иже бѣ молитвы. [36.] Глава 36. О исповѣди пригодной в недостатоку православныхъ пресвитеровъ и под часъ прѣслѣдования нынѣшняго от латыномудрующихъ и въ краяхъ, в которыхъ бы правовѣрныхъ иереовъ не ставало. Поч.: На перед то оутвержоу о исповѣди. [37.] Глава 37. О причастии таинъ пречистыхъ тѣла и крови Господа Бога и Спаса нашего Исуca Христа. Поч.: В недостатку пресвитера православнаго под часъ прѣслѣдования. [38.] Глава 38. Вѣру надѣ все сохраниати. Поч.: Тогда нѣкто не вонтиитъ о вѣрѣ в церкви. [40.] Глава 40. Возвращаются до прѣдсѣзяти же, апостоль оу грековъ в вѣру. [41.] Яко приимати апостатов или оунѣятовъ. Поч.: Напредѣ исповѣдь соборную от доброй памяти живота своего даждѣ до того часу. [42.] (текст підкреслено рисою на полях, без кіноварного виділення) Патриаршей во арменополѣ книга 5 в вопросѣхъ Марка Александрийскаго патриарха 25, лист 376. /3 друкарни Острожской в лѣто от создания мира ЗПС/. [43.] Преподобнаго и блаженнаго отца Иоанна Вышенскаго братствомъ до Ловоу братству ради вѣры и повсюду. Поч.: Христоролюбивому братству лавскому и прочимъ. [44.] Послание 2 того же. Честной и благоговѣйной старицы Доминики Иоанн странникъ о Господѣ радоватися желаемъ и спасения прагнемъ. Поч.: Пишетъ до мене панъ Юрей. [45.] Послание 3. Боголюбивому брату ми, яже о Христѣ отцу Иову в скитѣ въ пустыни Марковой скитствующу Иоаннѣ грѣшныи спасения алчетъ. Поч.: Желание имѣхъ нынѣ поштити васъ. [46.] Соборное послание 4. Честъ честнейшому первѣйшая от всѣхъ в прочитанию да будетъ. Поч.: Тебѣ христоролюбивый благочестивый правовѣрныи и православный християне. [47.] Сие писание зовется зачепка мудраго латынника з глупымъ роусиномъ въ диспутацию, а попросту глаголюци, в гадание или бесѣду. [48.] Начало о унѣи и притчатъ о вѣрѣ. Поч.: По словенскому языку называется юная, молодая. [49.] Зачепка мудраго латынника с глупымъ русиномъ в диспутацию, или попросту рекиши в гадание или бесѣду. [50.] Послание 5 Феодула инока. К прочитателю сего писания. Поч.: Не мовѣ же а ни разбужай любимый прочитателю невѣриемъ. [51.] Кроткословный отвѣтъ Феодула въ святѣи Афонстѣи горѣ скитствующаго. Противъ безбожнаго лживаго потворнаго и настоящаго вѣка. Поч.: О реченномъ рядѣ и едноти костела божияго. [52.] Православнымъ християномъ церкви восточное послушнымъ спасомъ Малое Руси оудѣ радоватися. Поч.: Ознаменуя вашу милость. [53.] Ко всякому прочитателю писания сего. Поч.: Первое тебѣ острожность чиню такую любимый прочитателю. [54.] Обличение диявола миродержца и прелестный ловъ его вѣка сего. Поч.: И поять его дияволъ на гору высокоу зло. [55.] Благочестивому государю Василию княжати Острожскому и всѣмъ православнымъ християномъ. Поч.: Проходилъмися мыслию вмѣсто прохажки. [56.] Послание 8. Тебѣ въ земли зовомой польской будущему всякого возраста, стану и преложенства народу. Поч.: Означаючи вамъ, яко земля по которой ногами ходите. [57.] Послание 9. Вельможнымъ ихъ милости панамъ архиепископомъ, Михайлу, Потюю, Кирилу, Леонтию, Дионисию и Григорию. Поч.: Ознаймую вашимъ милостямъ, иже достигль мя вашего подвига. [58.] Послание 10. Списание зовется позорище мысленное, составленное от инока в пещерѣ горѣ сѣдящаго и себѣ внимающаго преподобнаго и блаженнаго отца кирѣ Иоанна Вышенскаго. Поч.: На хулу в прилозѣхъ толку апостольскаго в книжеци о священствѣ Златоустаго выдрукованной.

⁵² Пор.: G o l d b l a t t Н. On the reception of Ivan Vульenskyj's Writings among the Old Believers. — P. 358—359.

⁵³ Бегунов Ю. К. Ян Гус и восточное славянство (По материалам новонайденных источников) // Труды Отдела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). — СПб., 1996. — Т. XLIX. — С. 356—375.

⁵⁴ Принагідно висловлюю подяку співробітнику Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського Людмилі Гнатенко та заступнику директора Центрального державного історичного архіву України у м. Києві Людмилі Демченко.

⁵⁵ Визначення філіграней зроблено за: Каманін І., Вітвіцька О. *Водяні знаки на папері українських документів XVI—XVII ст. (1566—1651)*. — К., 1923; в тексті подається як Каманін-Вітвіцька.

⁵⁶ У фондах Інституту рукопису НБУ поки що вдалося виявити єдину таку збірку першої половини XVII ст.: ф. 8, спр. 206/27.

⁵⁷ Добрянський Ф. *Описание рукописных собраний Виленской публичной библиотеки*. — № 269 (35) — С. 459—460; Laucsevicius E. *XV—XVIII a. Knygu irišimai Lietuvos Bibliotekose leidykla*. — Vilnius, 1976. — Р. 70.

⁵⁸ Петров Н. И. *Описание рукописного собрания, находящегося в г. Киеве*. — М., 1897. — Вып. II. — № 493 (1655). — С. 220—221. Частково текст надруковано: Неверов С. Л. *Логика иудействующих по рукописи 1483 г. Введение в текст*. — К., 1909. Виписка з цієї збірки знаходиться у фонді Юліана Яворського: ІР НБУ, ф. 21, спр. 37: *Святого Епифания Повѣсть о камыцѣх (камыку)*. Збірка надійшла до сховищ ЦДІА України (м. Київ) у 1946 р., але там не була виявлена: Визирь А. П. *Собрание книг XV столетия в отделе рукописей ЦНБ АН УССР // Проблемы рукописной и печатной книги*. — М., 1976. — прим. 1, до с. 63.

⁵⁹ Турилов А. А. *Переводы с латинского и западнославянских языков выполненные украинско-белорусскими книжниками в XV — начале XVI вв. // Культурные связи России и Польши X—XX вв.* — М., 1998. — С. 66, прим. 6.

⁶⁰ Моше Таубе піддав сумніву твердження про зв'язок новгородсько-московської ересі з низкою перекладів, поширюваних на території ВКЛ. Лінгвістичний і смисловий аналіз тексту, що його надрукував Неверов (посил. 58), вказує на перекладача-еврея. Разом з тим він (перекладач) намагався приховати арабське походження оригіналу й надати йому єврейський характер. Переклади робилися для християн, аби вразити цю аудиторію здобутками прогресивної єврейської думки, показати хибність уявлень про ізолюваність і фанатизм єврейської громади: Таубе М. *Подлинный и вымышленный Иерусалим в восточнославянских переводах с еврейского 15-века // Jews and Slavs*. — 2000, № 7. — С. 41—47. Окрім того, низка полемічних текстів, що почала розповсюджуватися в Московії у зв'язку з поширенням ересі ожидовілих (*Слово Афанасія Александрійського проти ариян, Бесіди проти богомилів* Козьми Пресвитера), також відсутня в кодексах українського і білоруського походження: Турилов А. А. *Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV — первой половине XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // Славянский альманах 2000*. — М., 2001. — С. 250.

⁶¹ Бегунов Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 356—375.

⁶² Ю. К. Бегунов також вказує на збірку Милецького монастиря, що зберігається в ІР НБУ, № 119, кінця XVI ст. Дивись також: Федер У. Р. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы // Palaeobulgarica*. — 1982, № 1. — С. 154—165.

⁶³ Бегунов Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 356.

⁶⁴ Там же. — С. 363.

⁶⁵ Бегунов Ю. К. *Отрывок из «Беседы на ересь гуситов» // ТОДРЛ*. — С. 371—375.

⁶⁶ Бегунов Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 365—366. У тексті статті наводиться вся легенда й вказується на наявність у ній паралелей з *“Великим зерцалом”* (1481 р.)

⁶⁷ Петров Н. И. *Описание коллекций в г. Киеве*. — В. І. К., 1896. — С. 220—229; ІР НБУ, ф. 307, спр. 119 (Аа 1285).

⁶⁸ Мицько І. З. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*. — С. 111.

⁶⁹ Павлова Р. *Петър Черноризец. Старобългарски писател от X века. (Кирило-Методиевски студии. Кн. 9.)*. — София, 1994. — С. 56.

⁷⁰ Опрацювання: Федер У. Р. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы*. — С. 154—165. При наведенні складу полемічних текстів послуговуємося також реконструкцією У. Федера.

⁷¹ Зміст пам'ятки наводиться за кн.: Срезневский В. И., Покровский Ф. И. *Описание рукописного отделения Библиотеки имп. Академии наук*. — Пг.,

1915. — Т. 2. — С. 121—124; Ульяновський В. І. *Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова*. — К., 1992. — С. 66—68.

⁷² Попов А. *Обличительные списания против жидов и латинян*. — С. 11.

⁷³ Там же. — С. 22—24.

⁷⁴ Петров Н. И. *Описание рукописных собраний, находящихся в г. Киеве*. — К., 1896. Вып. II. — С. 150—157.

⁷⁵ ІР НБУ, Ф. 8, спр. 54/25/ (Київський університет Святого Володимира), арк. 42—48. У цій редакції текст надруковано: Дашкевич Н. П. *Один из памятников религиозной полемики XVI века: Послание Януша короля Угорского к проту Афонской горы (1534 г.) и ответ последнего* // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — 1901. — Кн. 15. — Вып. 4. — С. 15—23.

⁷⁶ Про зібрання Михайлівського Золотоверхого собору див.: Петров Н. И. *Описание рукописных собраний...* — Вып. II. — С. 155—157; ІР НБУ, ф. 307, спр. 476 (1736).

⁷⁷ Дзюба О. М. *Невідомий уривок з “Перестороги”* // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 434—442.

⁷⁸ Про зібрання Києво-Печерської лаври: Петров Н. И. *Описание рукописных собраний...* — Вып. II. — С. 63—65; ІР НБУ, ф. 306, спр. 198.

⁷⁹ Петров Н. И. *Описание рукописей в г. Киеве*. — М., 1896. — Вып. I. — № 117 (Аа 1287). Починається на арк. 394 зв.

⁸⁰ Дорьянський Ф. *Описание рукописей Виленской публичной библиотеки*. — № 240 (207). — С. 383.

⁸¹ Березин В. *Описание Почаевской Лавры № 35 (88) Номоканон XVII ст.*: [1.] Справжня назва затерта; це — *Сказание 12 опостолоу о латинѣ*. Поч.: *Къ вам слово, о хитрии*. [2.] *Поучение от седми соборъ на латину*. Поч.: *Не бехма оубо рекоу Христиане васъ Божию благодатию изначала знаемъ, но еже не всемъ дръжите веру христианскую, но возможе разделяетея*. [3.] *От Петра Антиохийского патриарха ко архиепископу*. Поч.: *Написа мне се святыни твоя, яко святыи блаженныи патриархъ Константинограда Михаилъ оплаток ради сварить и проклиняетъ церковь святыни твоея*. [4.] *Ко архиепископу римскому от Иоанна, митрополита русского*. Поч.: *Възлюбил еси о Господе любовь твою, человеце Божий*. [5.] *Никиты мниха, пресвитера студийскаго, прозвиемъ Скифита, къ латинамъ, о опресноцехъ*. Поч.: *Аще есть в тебе разоум рече и премудрость отвецаи ближнему*. [6.] *Правило святыхъ апостол о опресноцехъ*. [7.] *Правило 11-е 6-го собора, иже во Труле по латынемъ*. [8.] *О Фрязехъ и прочихъ латинах*. Номоканон XV ст. містить інші статті полемічного спрямування № 625; пор.: Муз. 138 в Петров Н. И. *Рукописи Киевской духовной академии*. — К., 1875. — Вып. III. — С. 663—670.

⁸² Національна бібліотека Польщі, акс. 2743; 2⁰, філігрань № 3677 (1548 р.) (L a u s e v i č u s E. *Popierius Lietuvoje XV—XVII a*. Atlas. — Vilnius, 1967), 210 арк., по 12 арк. в зшитках, 29—30 рядків.

⁸³ ЦДІА України у м. Києві, ф. 228. оп. 1, № 114. Оскільки ця пам'ятка не була описана, подаємо в додатку її опис.

⁸⁴ Мицько І. З. *Слов'яно-греко-латинська академія*. — С. 94—95.

⁸⁵ Наприклад, копія *Книжки* Василя Суразького (без початку і кінця) з колекції Івана Франка (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Тараса Шевченка НАН України, ф. 3, спр. 4818).

⁸⁶ ІР НБУ, ф. 1, спр. 5540.

⁸⁷ У. Федер зазначає, що остання пам'ятка відома з української збірки XVII ст., і є, очевидно, пізнішим додатком до комплексу: Федер У. *Мелецкий сборник и история древнеболгарской литературы*. — С. 156.

⁸⁸ Сюжет для цього тексту запозичено з іншого полемічного твору імператора Михайла VIII Палеолога і патріарха Йоана Беккоса. Він є у п'ятій главі *Книжки* Й. Вишенського, а також у Супрасльській збірці 1546 р. (додаток 5). Зрештою, цей сюжет використаний при складанні Кліриком Острозьким відповіді Іпатію Потію, відомої як *История о Листрийском синодѣ*. Ширше див.: Турілов А. А. *Малоизвестный источник по идее “Третьего Рима” у южных славян (Повесть о Ксиропотамском монастыре)* // Римско-Константинопольское наследие на Руси: идея власти и политическая практика. IX Международный Семинар исторических исследований “От Рима к Третьему Риму”. Москва, 29—31 мая 1989 г. — М., 1995. — С. 137—139; K a k r i d i s I. *Byzantinische Unionpolemik in den Ostroger Drucken des ausgehenden 16. Jahrhunderts* // Zeitschrift für Slavistische Philologie. — 1992. — В. LII. — № 1. — С. 130—131.

⁸⁹ Пор.: П о п о в А. *Обличительные описания против жидов и латинян* // ЧО-ИДР. — 1876. — Кн. 1. — С. X.

⁹⁰ Пор.: П о п о в А. *Обличительные писания против жидов и латинян*. — С. X. Ця стаття — просторе оповідання з *“Історії юдейської війни”* Йосипа Флавія — міститься також в антигуситському трактаті зі збірки Данила Смотрицького (Б е г у н о в Ю. К. *Ян Гус и восточное славянство*. — С. 371—372). У Візантії *Історія* сприймалася як історіографічний твір, на Русі — як оповідь, що містить частину священної історії від створення світу до здійснення пророцтв Христа про руйнування Єрусалима. Тут мета не аналічна, а релігійна; з перенесенням текстів на інший ґрунт вони втрачають своє значення, бо стають частиною християнської традиції: Ж и в о в В. М. *Особенности рецепции византийской культуры в Древней Руси* // *Ricerche Slavistiche*. — 1995. — XLII. — С. 24.

⁹¹ L a u s e v i č u s E. *Popierius Lietuvoje XV—XVII a.* — Vilnius, 1967.

⁹² Йдеться про переклад тексту Григорія Палами: П о п р у ж е н к о М. Г. *Из истории религиозного движения в Болгарии в XIV веке* // *Slavia: časopis pro slovanskou filologii*. — 1928. — R. VII. — Sešit 3. — S. 536—548.

⁹³ Там же.

